

Krzysztof Polek

Wielka strategia czy zbieg okoliczności? Kształtowanie się wschodniej granicy państwa karolińskiego w VIII-IX w. w Europie Środkowej

Res Gestae. Czasopismo Historyczne 6, 5-54

2018

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ARTYKUŁY

Krzysztof Polek*
(Kraków)

Wielka strategia czy zbieg okoliczności? Kształtowanie się wschodniej granicy państwa karolińskiego w VIII–IX w. w Europie Środkowej**

Abstract: The article concerns the expansion of the Frankish border towards the East, its participation in the Frankish policy during the reign of Charlemagne and Ludwig the Pious and the role it played in the history and culture of Central Europe. The configuration of the eastern border was the result of a victory in the war with the Saxons. Its genesis had a strategic goal, which was to provide security to the main Carolingian centers of lay and church administration, located in the middle and lower valleys of the River Meuse and Skalda, and close to (about 100 km) Saxon territory. In the case of the second conflict, with emergency Avarian khaganate, its outburst was closely related to the Carolingian annexation of the Principality of Agilolfing (Bavaria). After their completion, at the beginning of the ninth century, the eastern border of the Carolingian monarchy ran from the estuary of the Elbe and the Baltic coast to the Adriatic and Balkans. By its nature it did not resemble the Roman limes, it was more a zone than the system of linear fortifications. Charlemagne and Louis the Pious were not able to build a permanent system of frontier countries that acted as a buffer protecting the territory of the Frankish state from the east. The collapse of the emergency khaganate and the neighborhood of the Carolingian monarchy became a catalyst for political and social changes among the Slavic tribes settled above all middle of Danube and Adriatic regions. In contemporary culture, we can see the fusion of the inheritance with impacts from the territory of the Carolingian state (Bavaria, Italy, Saxony, Central Germany) and also from Byzantium.

Key words: Carolingians, Central Europe, Avar khaganate, Slavs, Bavaria, Danes, transformation of the border on the east in the early medieval period

Słowa kluczowe: Karolingowie, Europa środkowa, chaganat awarski, Słowianie, Bawaria, Dania, przekształcenie granicy wschodniej w okresie wczesnego średniowiecza

* Krzysztof Polek, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Instytut Historii i Archiwistyki; e-mail: krzysztof_polek@interia.pl.

** Tekst powstał w ramach realizacji projektu badawczego „Historia i kultura dawnych Słowian (do końca XVIII wieku)”. Grant przyznany przez Narodowy Program Rozwoju Humanistyki, nr projektu: 11H 12021681.

Bardzo różnorodnie przedstawiana była problematyka granic, ich zmienności i sposobów postrzegania w przeszłości, a także roli, jaką odegrały one w poszczególnych okresach dziejów. Problematyka ta weszła także na trwałe do historiografii, zajmując w niej istotne miejsce, poczynając od drobiazgowych studiów historyczno-archeologicznych wybranych odcinków aż po ujęcie pod kątem kultury i etnologii („niewidzialne” granice, spojrzenie pod kątem „obcego, innego”). Na kształtowanie się naszego wyobrażenia i rozumienia roli granic w średniowieczu wywarły przemożny wpływ także XIX- i XX-wieczne koncepcje związane z państwem i narodem, w granicach upatrzone zaznaczone wyraźnie podziały polityczne, etniczne, językowe, kulturowe i gospodarcze. W dyskusji nad granicami oraz ich przekształceniem stymulującym elementem – nie tylko w historiografii amerykańskiej – były tezy F.J. Turnera (1861–1932). W referacie, wygłoszonym w Chicago w 1893 r. podczas dorocznego spotkania Amerykańskiego Stowarzyszenia Historyków (*The significance of the frontier in American history*) zwrócił on uwagę na rolę, jaką w dziejach tego kraju odegrało przesunięcie granicy w kierunku zachodnim. Główne myśli autora, rozwinięte następnie w wydaniu książkowym¹, wywarły znaczący wpływ na historiografię amerykańską w 1. połowie XX w., stając się jej znakiem firmowym². F.J. Turner postrzegał pogranicze w aspekcie kulturowym, jako miejsce, w którym cywilizacja sąsiadowała z dzikością, jednak pominął taką kwestię, jak zagłada plemion indiańskich. Od tego czasu problematyka granic i pogranicza uległa znacznemu rozwojowi, stając się przedmiotem zainteresowania ze strony socjologów, religioznawców, antropologów historycznych, kulturowych, politologów oraz badaczy dziejów gospodarczych³. Z czasem pojęcia pogranicza zaczęto używać w szerokim zakresie, poczynając od typu osadnictwa, aż po charakter, zachowanie i postawy ludzi zamieszkujących te tereny, a także instytucje czy sztukę. W rezultacie studia te wykraczają obecnie poza wąską relację pomiędzy osadnikami a środowiskiem naturalnym.

Tezy F.J. Turnera nie pozostały bez wpływu na mediewistów w Europie⁴. Odnosiło się to przede wszystkim do terenów, gdzie albo występowało osadnictwo mieszane pod względem etnicznym i religijnym, jak choćby na Półwy-

¹ F.J. Turner, 1920. Historyk ten uważany jest za prekursora badań nad problematyką granic w dziejach, lecz mało kto zwraca uwagę, że w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej jeszcze przed jego wystąpieniem tematyka granicy należała do rozpowszechnionych w ówczesnym piśmiennictwie z takimi charakterystycznymi motywami, jak: kolonizacja, walki z plemionami Indian, kształtowanie się specyficznego typu ludności żyjącej na Dzikim Zachodzie. Szerzej kwestie te omawiają J.T. Juricek, 1966, s. 15–30; R.V. Hane, J. Mack Faragher, 2007, s. 191–203; R.A. Billington, 1977; G.H. Nobles, 1997.

² R.H. Carpenter, 1977; M. Steiner, 1995; Th. Bender, 2011, s. 382, 387; I. Tyrrell, 2011, s. 479. Nadmienić należy, że kolejne „przesunięcie” granicy zachodniej USA nastąpiło podczas realizacji programu New Deal oraz w czasie II wojny światowej, kiedy rozpoczął się bardzo szybki rozwój industrializacji ziem położonych na Dzikim Zachodzie oraz wzrost demograficzny w miastach. To zmieniło dotychczasowe wyobrażenie o terenach położonych na zachód od Appalachów, Missisipi i Missouri. Obecnie ich symbolem stała się kalifornijska Dolina Krzemowa i rozwój nowoczesnych technologii informatycznych.

³ D. Newmann, 2006, s. 171–186.

⁴ R.I. Burns, 1992, s. 313–314.

spie Iberyjskim czy Bliskim Wschodzie w okresie wypraw krzyżowych, bądź też dochodziło do wybuchu częstych walk (np. pogranicze walijsko-angielskie, angielsko-szkockie, czy Irlandia). Stąd bardzo często akcentowano czynnik militarny, który stanowił zasadniczą cechę wyróżniającą średniowiecze, jak ukazuje to artykuł E. Laure'a w odniesieniu do dziejów Hiszpanii w omawianym okresie⁵. Z tego schematu wyłamuje się jednak np. Sycylia. Klasyczny przykład inspiracji tezami F.J. Turnera stanowi artykuł A.I. Lewisa, odnoszący się do „zamknięcia” procesu kształtowania się w latach 1250–1350 granic Europy, w tym także tej na wschód od Łaby⁶. W ostatnich latach zainteresowanie inwazją mongolską na kraje Europy Wschodniej i Środkowej w XIII w. przyniosło nowe inspiracje w badaniach nad pograniczem Europy ze światem koczowniczym, w czym przydatne stały się studia porównawcze obejmujące interakcje pomiędzy ludami osiadłymi a nomadami ze stepów euroazjatyckich⁷. W rezultacie obserwujemy stopniowe przesunięcie przedmiotu badań z tradycyjnej historii politycznej w kierunku historii społecznej i kultury.

Innym, ważnym nurtem w rozwoju badań nad sposobem postrzegania granic w przeszłości stało się poznawanie *limesu*. Rezultaty *Limesforschungen*⁸ były istotne nie tylko w odniesieniu do terenów europejskich⁹, lecz także do Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu¹⁰. Szczególnie dotyczyły one roli *limesu*, który stał się symbolem podziału nie tylko politycznego (imperium a ludy

⁵ E. Laure, 1966, s. 54–76. Krytycznie do tego określenia odnosi się N. Berend, 1999, s. 68, zwracając uwagę, że często autorzy posługujący się określeniem „społeczeństwo pogranicza” nie objaśnia, jak należy rozumieć samo pogranicze. Dla porównania zob. M.C. Brose, 2008, s. 253–289, który omówił ten problem w odniesieniu do pogranicza chińsko-koczowniczego.

⁶ A. Lewis, 1958, s. 475 “On the whole, however, historians whose interest is the Middle Ages have made little use of a frontier thesis to explain developments in Europe during the mediaeval period, except in regard to the German advance into Slavic Europe beyond the Elbe. This is a surprising fact, for few periods can be better understood in the light of a frontier concept than western Europe between 800 and 1500 A.D. This article is then an attempt to open up what appears to be a fruitful field for historical speculation by examining a crucial period of Western European history in the light of a frontier thesis”.

⁷ P.B. Golden, 1987–1991, s. 41–81; A. Khazakov, 1985; N. Standen, 1999, s. 55–79. Dla cesarstwa chińskiego odpowiednikiem turnerowskiego obszaru ekspansji były tereny położone poza północno-zachodnią granicą, zob. M.C. Brose, 2008, s. 253: “Although the Chinese may have seen this northern frontier as suggested by Frederick Jackson Turner, an empty wilderness where expansion could occur, the inability of the area to sustain intense settled agriculture seems to have prevented China from serious colonization. Thus, the late historian of Central Asia Owen Lattimore once termed this northern frontier zone as a static frontier of exclusion, a zone that both Chinese and nomads crossed frequently, and in which their cultures met and interacted”.

⁸ Prokopiusz z Cezarei, *O budowlach*, ks. I, roz. 1.33–35, s. 179, ks. I, roz. 5.1–8, s. 199–200; badania nad rzymskim systemem umocnień zapoczątkowano już w końcu XVIII w., natomiast *Limeskommission* założono w latach 80. XIX w., zob. E. Schellmayer, M. Becker, 2001, s. 408–411; A.R. Birley, 2002, s. 1–11.

⁹ S. Pataura, 1997, s. 84–86; K. Eder, 2006, s. 255–271; E. Schellmayer, M. Becker, 2001, s. 411–412; 437–439; C.R. Whittaker, 2004, s. 1–27, 181–198.

¹⁰ P. Freeman, D. Kennedy, 1986; J. Casey, 1996, s. 214–222; E. Schellmayer, M. Becker, 2001, s. 439–441; D. Kennedy, 2004; M. Decker, 2007, s. 238–249; L.E. Wheeler, 2007, s. 235–266; C. Whately, 2013, s. 901–908.

barbarzyńskie) lecz także kulturowego¹¹ (cywilizacja versus barbarzyństwo), zarówno w okresie rzymskim, jak też bizantyjskim (pogranicze syryjsko-arabskie i perskie¹²). Nasze spojrzenie na granice w Europie oraz ich rolę we wczesnym średniowieczu zostało ukształtowane w znaczącym stopniu przez rzymski system obrony – *limes*, ciągnący się wzdłuż Renu i Dunaju¹³. Wymienione rzeki przez długi okres były przez historyków traktowane jako linie podziału kontynentu na dwie strefy odmienne tak pod względem politycznym, jak też kulturowym. Stanowiło to zasadnicze odejście od stanowiska dawniejszej historiografii eksponującej rolę państwa jako organizacji politycznej w dziejach oraz linearnego przebiegu granic¹⁴. To, że pogląd ten utrzymał się w także nowszej historiografii, było efektem doświadczeń z okresu zimnej wojny¹⁵, której nieodłącznymi atrybutami stały się „żelazna kurtyna” i mur berliński. Dopiero rozwój intensywnych badań archeologicznych na terenach położonych poza dawnym rzymskim *limesem*, rozpoczętych po zakończeniu II wojny światowej (kolejna faza ich rozwoju związana była z przemianami ustrojowymi w krajach dawnego bloku wschodniego w latach 90. XX w.), dostarczył nowych danych ukazujących występowanie wielostronnych i intensywnych kontaktów pomiędzy terenami *Imperium Romanum* a ludami i plemionami osiadłymi w strefie *Barbaricum*. W rezultacie nastąpiła rewizja dominującego dotychczas poglądu na rolę *limesu* traktowanego wyłącznie z militarnego punktu widzenia i dostrzegania w umocnieniach ciągnących się wzdłuż Renu i Dunaju odpowiednika antycznej Linii Maginota. *Limes* był nie tyle barierą, co strefą. W niej dochodziło do kontaktów rzymsko-barbarzyńskich, następował transfer kultury, bardziej materialnej aniżeli duchowej, dostrzeżono też udział w przebiegu

¹¹ C.R. Whittaker, 1994, s. 1–9; D. Cherry, 2007; J.H.W.G. Liebeschuetz, 2015, s. 71–78 w odniesieniu do przebiegu granicy pomiędzy Palestyną a Mezopotamią.

¹² S.T. Parker, 1986; M. Konrad, 1999; Z. Visy, 2002; D. Kennedy, 2004; T. Dargae, 2005. Dla Półwyspu Bałkańskiego zob. P. Stephenson, 2000; G. Fisher, 2011, s. 72–127 (relacje rzymsko-arabskie); J.H.W.G. Liebeschuetz, 2015, s. 85–89.

¹³ Prokopiusz z Cezarei, *O budowlach*, 4,1.12–13, s. 175; 4.1.33, s. 179; 4.1.35, s. 197 przykład obrony głębokiej. Kronikarz zwrócił uwagę na zmiany, jakie zaszły w sposobie ochrony tego odcinka granicy pomiędzy okresem rządów Justyniana I a jego poprzedników. W ujęciu Prokopiusza Dunaj tworzył bardziej granicę kulturową a nie polityczną, rozdzielając terytorium państwa rzymskiego od ziem zasiedlonych przez barbarzyńców. A. Sarantis, 2013, s. 764–776, zwł. s. 778–779 zauważył, że “In fact, the work Procopius actually credits Justinian with is predominantly reconstruction rather than new construction work, which concurs with the archaeological evidence from many places, which points to new fortification work in the 4th or 5th c. and multiple subsequent repairs. Procopius’ references to the contraction of sites, their relocation to more defensible higher ground, fortifications erected around towers, and the proliferation of smaller fortified sites in rural areas surrounding provincial cities, all also correlate what is known from the 6th c. archaeological evidence, even if not all of this work was directly co-ordinated by central authorities”. C.R. Whittaker, 2004, s. 6–9, 37–39, 42–43, 80–81, 184–196, 188–189 (Ren i Dunaj); I J. Wilkes, 2013, s. 750–755. Dla granicy nad Renem zob. H. Elton, 2013, s. 655–680 (tamże dalsza literatura).

¹⁴ M. Anderson, 1996, s. 12–36; N. Berend, 2001, s. 14; przegląd stanowisk w tej kwestii zob. F. Curta, 2011, s. 15, przyp. 1,2; T.M. Wilson, H. Donnan, 2012, s. 1–21.

¹⁵ Modelowym przykładem, który reprezentuje ten kierunek, jest książka E. Luttwacka, 1976; D.L. Kennedy, 1991; C.R. Whittaker, 2004, s. 32–33; Graham M.W., 2006; K. Kagan, 2006.

procesów migracji i etnogenezy¹⁶. Odejście od koncepcji przebiegu linearnych granic w okresie postrzymskim na rzecz strefy to także rezultat oddziaływań metodologicznych płynących ze strony archeologii i antropologii, co znalazło potwierdzenie w badaniach historyków nad granicami politycznymi w Europie we wczesnym średniowieczu¹⁷. Wykazały one, że większość z nich miała charakter strefy¹⁸, a tylko nieliczne z nich przebieg linearny¹⁹ (w znacznym stopniu decydowało o tym ukształtowanie terenu). Warto zaznaczyć, że okazję do rozważań w tym zakresie stanowiły także debaty i dyskusje dotyczące gra-

¹⁶ Np. w odniesieniu do terenów nad dolnym Renem, z bogatej literatury przedmiotu zob. P. Heather, 1997a; 1997b; 2001; N. Roymans, 2004; W. Pohl, 2005a, s. 13–39, 152–185; G. Halsall, 2010, s. 107–130; A. Hilali, 2011, s. 97–111; P. Cosme, 2011, s. 305–320; D. Nappo, A. Zeribini, 2011, s. 61–77; G. Schórner, 2011, s. 113–131; Périn, M. Kazanski, 2011, s. 299–329; P. Van Dommelen, 2014, s. 477–483; J.H.W.G. Liebeschuetz, 2015, s. 78–91.

¹⁷ P. Štih, 2000; M. Hardt, 2000; H. Reimitz, 2000; 2001; L. Leciejewicz, 1978, s. 49, 50, 52 użył określenia: rubież. S.P. DeAtley, F.J. Findlow, 1984; K.E. Lewis, 1984; H. Donnan, T.M. Wilson, 1994; K.G. Lightfoot, A. Martinez, 1995, s. 472–474, 478–482.

¹⁸ Einhard, VKM, c. 7, s. 9 (geneza wojny z Sasami); większość badaczy w odniesieniu do granicy wschodniej państwa karolińskiego wskazuje na jej strefowy charakter zob. W. Pohl, H. Reimitz, 2000; W. Pohl, 2002. W Niemczech środkowych do silnie umocnionych terenów pogranicza należała Hesja, gdzie przebiegała wówczas (połowa VIII w.) granica frankijsko-saska, zob. N. Wand, 1997, s. 323–330; M. Hardt, 2000, s. 41–43; natomiast do terenów wschodnich państwa Karolingów H. Wolfram, 1995b, s. 212–224; I. Wood, 2001, s. 217–218 (aspekt kulturowy); H.-W. Goetz, 2001; F. Curta, 2005b, s. 3, przyp. 9; W. Pohl, 2000, s. 13–17; H. Steuer, 1999, s. 5–10; P. Kehne, 1999, s. 10–15; P. Štih, 2000, s. 19–37; W. Pohl, 2001, s. 119–141.

¹⁹ Najczęściej ich występowanie (pomijając czynnik geograficzny) było efektem specjalnych okoliczności, jak choćby zawarcie pokoju, np. pomiędzy Bizancjum a Bułgarią w 815 r., co zostało udokumentowane w postaci inskrypcji oraz rozmieszczonych kolumn, zob. T. Wasilewski, 1972, s. 64–70. Przebieg granicy określała zachowana kolumna z napisem odnaleziona we wsi Suleiman Kög (=Sechishte) nieopodal Pliski, zob. K. Petkov, 2008, s. 7. Inny przykład na realizację bieżących celów politycznych, jak układ zawarty pomiędzy królem Sasów zachodnich – Alfredem Wielkim a Gunthramem w 880 r., zob. R.H.C. Davis, 1982; wg F. Curty, 2011, s. 30: “the linear frontier fulfills a practical military role, as a first line of defense against surprise attacks or spies”. D. Hill, 2000, H. Hinz, 2003; P. Squatriti, 2005. Jedną z najbardziej czytelnych granic doby karolińskiej znajdowała się pomiędzy Danią a państwem karolińskim. Tworzył ją rozbudowany system umocnień, *Danevirke (vallum)*, rozciągający się od Haithabu (przy ujściu Schlei) aż po zachodnie wybrzeże Półwyspu Jutlandzkiego. Systematycznie rozbudowywany wykorzystywany był aż do 2 poł. XIX w., kiedy stracił swoje militarne znaczenie. Obecnie niektóre jego odcinki są dobrze widoczne w lokalnym krajobrazie. Do dobrze umocnionych i chronionych należał również odcinek granicy frankijsko-awarskiej oparty o rzekę Enns, na terenie Dolnej Austrii, zob. ARF, a. 791, s. 89: *medius currens certus duorum regnorum limes habebatur*, podczas gdy Einhard, VKM, c. 7, s. 9 użył określenia: *certo limite* przy opisie granicy frankijsko-saskiej. Relacja autora *Monachi Sangallensis de gestibus Karoli imperatoris libri duo* II, c. 1, s. 748 zawiera opis awarskich hringów i sposobu, w jaki zostały one usytuowane tak, aby tworzyły efektywny i głęboki system linii obronnych. Chociaż kronikarz wykorzystał dane pochodzące od uczestnika walk z Awarami, to – pomimo literackiej formy, W. Pohl, 2005b, s. 255 uważa powyższy fragment tekstu Notkera za wiarygodny. Natomiast Widukind, *Res gestae Saxonicae*, I, c. 19, s. 29 nadmienił o wale wzniesionym przez Karola Wielkiego w Panonii przeciwko Węgom. Stacjonarne umocnienia, poza walorami militarnymi, były także sposobem na podkreślenie władzy, pozycji i prestiżu. Jednak we wczesnym średniowieczu koncepcja granic linearnych nie była tak rozpowszechniona jak w okresie antycznym. Zob. W. Pohl, 2005b, s. 261; N. Higham, 2006, s. 404–418 (Northumbria). Dla Chin zob. P. Lorge, 2008, s. 59–74; J.A. Anderson, 2008, s. 191–226 (granica chińsko-wietnamska).

nic i podziałów w Europie będące następstwem zmian układu sił po II wojnie światowej²⁰.

W mediewistyce europejskiej problematyka związana z kształtowaniem się granic politycznych, etnicznych i kulturowych wczesnego średniowiecza pojawiła się znacznie później. Był to rezultat z jednej strony postępującej wiedzy dotyczącej kontaktów pomiędzy cesarstwem a ludami i plemionami barbarzyńskimi, z drugiej natomiast – lepszego poznania przemian, które na przełomie antyku i wczesnego średniowiecza zachodziły na terenach *Barbaricum*. Wraz ze zmianą sposobu, w jaki postrzegano przyczyny i konsekwencje upadku cesarstwa zachodniego, nastąpiło także inne spojrzenie na okres postrzymski w dziejach Europy, w którym przekształcenia granic trwały aż do końca X w. Dobrego przykładu dostarcza Galia w okresie merwińskim²¹, podlegająca permanentnym podziałom wewnętrznym, będącym odbiciem układu stosunków politycznych w państwie frankijskim. W mentalności mieszkańców Galii okresu merwińskiego tereny rozciągające się na wschód od Renu stanowiły ojczyznę ludów i plemion barbarzyńskich, a Ren tworzył najbardziej rozpoznawalną granicę – nie tylko naturalną – pomiędzy zachodnią a wschodnią częścią państwa frankijskiego²². Przebieg granic w oparciu o naturalne ukształtowania terenu (jak rzeki, brzeg morski, mokradła i bagna czy pasma górskie) sprzyjał utrwaleniu poglądu o dążeniu do osiągnięcia przez ówczesne państwa określonej konfiguracji przestrzennej, odpowiadającej ich interesom politycznym i militarnym.

Transformacja granic pomiędzy późnym antykiem a wczesnym średniowieczem to jeden z kluczowych tematów, jaki pojawił się w badaniach²³ w ostatniej dekadzie XX i na początku XXI w. Jako przykład wymienić należy prestiżowy projekt Europejskiej Fundacji Nauki (*Transformations of the Roman World*²⁴) realizowany w latach 1995–1998. Problematyka przekształcania granic w Euro-

²⁰ Problem wyodrębnienia Europy środkowej i jej odmienności w rozwoju powrócił w latach osiemdziesiątych XX w. podjął węgierski historyk J. Szücs, 1983 (polski przekład, idem, 1995); z bogatej literatury przedmiotu w odniesieniu do epoki średniowiecza zob. G. Labuda, 2000; M. Font, 2006; Ch. Lübke, 2004; N. Berend, 2016; M. Font, 2016. Akcentem polskim w tej dyskusji była książka O. Haleckiego, 1950 (wydanie polskie: 1994).

²¹ *Teilreiche* tj. podział na trzy królestwa: Austrazję, Neustrię i Burgundię, zob. I. Wood, 1997, *passim*; E. Ewig, 2001. Częste podziały, do jakich dochodziło w państwie Merowingów, powodowały konieczność dokładnego wytyczenia nowych granic, zob. H.-W. Goetz, 2001, s. 76–79. Jednocześnie w omawianym okresie obserwujemy rozwój ekspansji zewnętrznej w kierunku wschodnim i południowym, w wyniku której Frankowie zmuszeni byli do określenia na nowo relacji z plemionami i ludami osiadłymi między innymi również na terenie położonym pomiędzy Renem a Łabą.

²² W tym zakresie dobry przykład stanowi rozmieszczenie mennic w państwie Merowingów, z których zdecydowana większość znajdowała się na terenach położonych na zachód od Renu, zob. J. Werner, 1961, s. 308.

²³ Podstawową literaturę w tym zakresie cytuję A. Janeczek, 2011, s. 5–6 przyp. 1–4. W Polsce w 2011 r. Redakcja czasopisma „*Quaestiones Mediae Aevi Novae*” w numerze 16 zamieściła grupę artykułów (s. 15–269) poruszających problematykę pogranicza i granicy w średniowieczu europejskim.

²⁴ Jeden z tomów, jakie powstały w ramach tego programu, dotyczył zmian granic w okresie od późnego antyku aż do IX w., zob. W. Pohl, I. Wood, H. Reimitz, 2001. Zawarte w tej

pie we wczesnym średniowieczu była także tematem dwóch dużych konferencji zorganizowanych w USA: w Kalamazoo (2001) oraz w San Francisco (2002)²⁵. Na wszystkich punktem wyjścia do dyskusji były granice z okresu późnego antyku i ich przekształcenie we wczesnym średniowieczu w różnych sferach – politycznej, etnicznej i kulturowej przede wszystkim w Europie, ale również z uwzględnieniem odniesień do terenów w Azji Mniejszej i na Bliskim Wschodzie (granica bizantyjsko-muzułmańska).

W zmianie granic politycznych, etnicznych i kulturowych w Europie post-rzymskiej największą rolę odegrało państwo frankijskie. Dotyczyło to przede wszystkim granicy wschodniej, którą należy traktować bardziej jako strefę aniżeli linię demarkacyjną – jak wskazują na to wydarzenia opisane przez tzw. Fredegara²⁶. Warto zaznaczyć, że w polityce dworu merowińskiego kierunek wschodni nie należał do pierwszoplanowych ani też do wymagających zbyt aktywnych działań. Sytuacja ta uległa zasadniczej zmianie dopiero za rządów Karola Wielkiego, w następstwie zaangażowania w długoletnią i prowadzoną ze zmiennym powodzeniem wojnę z plemionami Sasów²⁷. Kolejnym konfliktem, który doprowadził do znaczących zmian politycznych i etnicznych w Europie Środkowej, była konfrontacja militarna z chaganatem awarskim. Jej rezultatem było powstanie nowej linii podziału w tej części kontynentu²⁸. W związku z powyższymi wydarzeniami nasuwają się pytania: czy kształtowanie granicy wschodniej państwa karolińskiego było rezultatem realizacji określonej strategii (wielkiego planu) czy też zadecydował o tym rozwój bieżącej sytuacji politycznej? Jaki charakter miała granica wschodnia – linearny czy strefowy? Czy w następstwie ekspansji państwa karolińskiego w VIII/IX w. jego wschodnia granica stała się nowym *limesem*?

Przebieg granicy wschodniej

Z naszego punktu widzenia ważną decyzją podjętą przez Karola Wielkiego było przystąpienie do wojny z chaganatem awarskim. Jej geneza pozostaje w ścisłym związku z dążeniem władcy do integracji terenów położonych na wschód od Renu, a pierwszym celem i ofiarą było księstwo Agilolfingów. W organizacji karolińskiej granicy na wschodzie ważną rolę odgrywała Bawaria, której znaczenie stało się widoczne zaraz po detronizacji Tassilona III i aneksji jego państwa²⁹. Dla ochrony granicy z Awarami król Franków wyznaczył dwóch hrabiów

książce teksty w większości dotyczą wschodniej i południowo-wschodniej granicy państwa karolińskiego.

²⁵ F. Curta, 2005a.

²⁶ Fredegar, *Chronica*, IV, c. 48, s. 144; IV 68, s. 155.

²⁷ Einhard, *VKM*, c. 7, s. 9–10; B. Bachrach, 2013, s. 177–245, 427–473, 510–565.

²⁸ Einhard, *VKM*, c. 13, s. 15–17; J. Deér, 1965; L. Leciejewicz, 1978; H. Reimitz, 2001; W. Pohl, 2002, s. 312–323.

²⁹ L. Kolmer, 1980, s. 311–318, 326–327; H. Wolfram, 1988, s. 160–166; J. Jahn, 1991, s. 540–550.

(*missi*) – Gramana i Otachara³⁰, lecz najważniejszą postacią, mającą szerokie kompetencje, był Gerold, mianowany prefektem Bawarii. Należał on nie tylko do elity społecznej – pozycja, jaką zajmował wśród arystokracji alamańskiej i bawarskiej, wynikała również z bliskiego pokrewieństwa z Karolem Wielkim³¹. Gerold brał udział w kampanii przeciwko Longobardom i Sasom, a także w wyprawie przeciwko Wieletom³² w 789 r. Jako prefekt Bawarii, wymieniony w źródłach pod rokiem 791, uczestniczył w początkowej fazie wojny awarskiej, lecz jego dalszy w niej udział pozostaje niejasny³³. Zginął w 799 r. podczas kampanii przeciwko Awarom³⁴. W tym samym czasie źródła odnotowały śmierć innego wysokiego urzędnika karolińskiego, jakim był Eryk, książę Friulu, prowadzący działania na terenie Istrii przeciwko miastu Tharsa (= Rijeka)³⁵.

Gerold oraz margrabia marchii friuńskiej, Eryk³⁶ należeli do głównych architektów karolińskiej *Ostpolitik* w ostatniej dekadzie VIII w., co znalazło odzwierciedlenie w ówczesnej historiografii, która zamieściła datę i informacje o okolicznościach, w jakich to nastąpiło³⁷. W rocznikach frankijskich podano, że śmierć obu dostojników miała miejsce podczas walk z Awarami³⁸. Podobne stanowisko wyraził Einhard, lecz poznanie okoliczności, w jakich obaj ponieśli śmierć, jest nadal niepełne³⁹. Alkuin w liście adresowanym do Arna, arcybiskupa Salzburga, wyraził żal po stracie prefekta Gerolda⁴⁰. Natomiast w korespondencji Paulinusa, patriarchy akwilejskiego, znajduje się wzmianka o śmierci drugiego z dostojników działających na wschodnim pograniczu państwa, tj. margrabiego Friulu – Eryka⁴¹. W obu wymienionych tekstach uwagę zwraca akcent religijny (podkreślono, że oddali życie za wiarę chrześcijańską i Kościół), który był bardziej wyeksponowany aniżeli ich zasługi podczas walk

³⁰ ARF, a. 788, s. 82 (*Grahammannus et Audaccrus*); *Conversio*, c. 10, s. 50; F.L. Ganshof, 1970, s. 28–30, 32, 35–36 (*missi dominici*), s. 120, przyp. 1146, 147, s. 123–124, przyp. 170, s. 129, przyp. 207–209.

³¹ Einhard, VKM, c. 13, s. 16. Gerold pochodził z arystokratycznego rodu z Nadrenii, był bratem żony Karola Wielkiego. Należy zaznaczyć, że w źródłach występuje jako *dux*. Dane dotyczące koneksji prefekta i jego działalności zestawili S. Abel i B. Simson, 1883, s. 189–194; M. Mitterauer, 1963, s. 8–13; W. Störmer, 2003, Sp. 1350–1351.

³² *Monachii Sangallensis de gestibus Karoli imperatoris libri duo*, II (praefatio), s. 747.

³³ M. Mitterauer, 1963, s. 11–13.

³⁴ ARF, a. 799, s. 108; *Ann. q.d. Einhardi*, a. 799, s. 109; *Ann. Wirzburgenses*, a. 799, s. 240 (*Geroldus, piissimus signifer Karoli*); *Herimanni Augiensis chronicon*, a. 799, s. 101; Einhard, VKM, c. 13, s. 182; P. Štih, 2010, s. 216.

³⁵ ARF, a. 799, s. 108; *Ann. q.d. Einhardi*, a. 799, s. 109; *Gesta archiepiscoporum Salisburgensium*, c. 8, s. 10 (a. 799); *Vita Meinwerci episcopo Hildesheimensis auctore Wolfherio*, c. 155, s. 139.

³⁶ J. Bruce Ross, 1945, s. 234; H. Schmidinger, 2003, Sp. 2144–2145.

³⁷ Możemy na tej podstawie przypuszczać o istnieniu powiązań Gerolda i Eryka z najbliższym kręgiem dworskim Karola Wielkiego, skoro śmierć została upamiętniona w ówczesnej historiografii. Fakt ten świadczy o znaczeniu, jaką odgrywał południowo-wschodni odcinek granicy państwa karolińskiego.

³⁸ ARF, a. 799, s. 108; *Ann. q.d. Einhardi*, a. 799, s. 109.

³⁹ Einhard, VKM, c. 13, s. 16.

⁴⁰ *Alcuini epistolae*, nr 185, s. 310.

⁴¹ *Versus Paulini de Herico duce*, s. 131–133.

przeciwko Awarom⁴². O znaczącej roli, jaką na wschodnim pograniczu odgrywali Gerold i Eryk, świadczyć może fakt, że wśród poległych podczas tej kampanii Einhard wymienił tylko tych dwóch dostojników. Kontrastuje to z opisem przebiegu wojny saskiej, w którym w ogóle brak informacji o stratach frankijskich, chociaż konflikt ten trwał aż trzydzieści trzy lata. Wydarzenia odnoszące się do śmierci obu dostojników karolińskich wskazują wyraźnie na brak stabilizacji na południowo-wschodnich terenach pogranicza, mimo przełomu, jaki nastąpił w wojnie z Awarami. W literaturze przedmiotu kwestię otwartą stanowi informacja historiografii karolińskiej sugerująca, że śmierć obu dostojników miała miejsce w tym samym czasie⁴³.

Śmierć Gerolda i Eryka wpłynęła na zmianę w dotychczasowej organizacji i zabezpieczeniu granicy państwa. I tak – zadania, które dotychczas powierzano pierwszemu z wymienionych, zostały rozdzielone pomiędzy dwóch urzędników posiadających równy status prawny i administracyjny. Następcą Eryka został Cadolah⁴⁴, blisko związany z Geroldem I. W 802 r. *Roczniki św. Emmerama* zanotowały jego śmierć podczas walk z Awarami⁴⁵. Natomiast następcą *prefecta* Gerolda I został Audulf (wymieniony w kapitularnu z Didenhoffen, 805), który sprawował kontrolę nad odcinkiem granicy cesarstwa pomiędzy Forchheim a Ratzboną⁴⁶. Podlegały mu wyznaczone miejsca, w których odbywała się wymiana handlowa ze Słowianami i Awarami, ponadto pilnował, aby kupcy nie naruszali embarga na handel bronią z tymi ludami. Z nowo mianowanych hrabiów odpowiedzialnych za obronę granic południowo-wschodnich państwa karolińskiego, o których wspominają źródła, Goteram⁴⁷ zginął w walce z Awarami w 802 r., podczas gdy Audulf⁴⁸ i Werner⁴⁹ jeszcze w 805 r. uczestniczyli w kampanii przeciwko plemionom czeskim. Cesarskim urzędnikiem działającym na wschodnim pograniczu Bawarii był hrabia Werner (=Warnarius), któremu podlegały tereny położone pomiędzy Enns a Lasem Wiedeńskim. Jego siedziba znajdowała się w Lorch.⁵⁰ Ponieważ źródło poza Audulfem i Wernerem nie wymieniło innych hrabiów, dlatego możemy przypuszczać, że byli oni jedynymi tego typu urzędnikami, którzy działali na terenie Bawarii. Powierzenie im obowiązków wcześniej pełnionych przez Gerolda I może wskazywać na zmiany, jakie nastąpiły w organizacji obrony pogranicza od czasu śmierci pierwszego prefekta Bawarii.

⁴² Widać to dobitnie w poemacie *Heitonis visio Wettini*, c. 27, s. 274, w którym prefekt Gerold przedstawiony został jako męczennik; Einhard, *VKM*, c. 13, s. 16.

⁴³ D. Třeštík, 2009, s. 90.

⁴⁴ Pochodził z arystokracji alamańsko-bawarskiej, a o jego wysokiej pozycji w państwie świadczy, że występował jako *missus* – zob. M. Mitterauer, 1963, s. 81; K. Reindel, 1966, s. 226, 228.

⁴⁵ *Annales sancti Emmerami Ratisponensis minores*, a. 802, s. 93; M. Mitterauer, 1963, s. 24.

⁴⁶ *Capitularae missorum*, c. 7, s. 123.

⁴⁷ S. Abel, B. Simson, 1883, s. 284; M. Mitterauer, 1963, s. 61–62.

⁴⁸ *ARF*, a. 788, s. 82; *Ann. s. Emmerami*, a. 802, s. 737; Audulf nosił tytuł *confinii comes* oraz *missi*; *Chron. Moissacensae*, a. 805, s. 307; *Conversio*, c. 10, s. 50.

⁴⁹ *Chron. Moissiacensae*, a. 805, s. 307; M. Mitterauer, 1963, s. 5, 64–65.

⁵⁰ *Capitularae missorum*, c. 7, s. 122; *Conversio*, c. 10, s. 50; K. Reindel, 1966, s. 233.

Dla okresu poprzedzającego objęcie rządów w Bawarii i reorganizację przez Ludwika (Niemca) systemu obrony południowo-wschodniej granicy cesarstwa karolińskiego brak podstaw źródłowych, by przyjąć pogląd o funkcjonowaniu wówczas systemu marchialnego. Termin *marca* (na określenie granicy a nie w znaczeniu jednostki organizacyjnej), spotykamy w kronice Fredegara – *marca Vinedorum*⁵¹. Odnosił się on do terytorium ks. Walluca, gdzie schronienie znaleźli Bułgarzy, którzy przeżyli masakrę ze strony Bawarów (632). W tym przypadku zresztą omawiany termin odnosił się bardziej do granicy, jaką była późniejsza marchia⁵². Dopiero za rządów Karola Wielkiego określenia *marchii* używano w odniesieniu do organizacji, której zadaniem była obrona wyznaczonego odcinka granicy. Ponadto w zakresie uprawnień hrabiego, który stał na jej czele, należało też prowadzenie działań militarnych na obszarach najbliższej położonych poza właściwą granicą monarchii. W tym ostatnim znaczeniu marchia stała się więc wyznacznikiem granicy politycznej państwa⁵³.

Innym znaczącym wydarzeniem w kształtowaniu granicy wschodniej cesarstwa karolińskiego była wojna awarska, w rezultacie której zachodnia część terytorium chaganatu została opanowana i podporządkowana Frankom. Był to także jeden z ostatnich konfliktów, w wyniku którego terytorium monarchii karolińskiej uległo znacznemu rozszerzeniu, a w strefie nad środkowym Dunajem zajęła ona miejsce Awarów zarówno pod względem politycznym, jak też militarnym. W organizacji nowo przyłączonych ziem oraz ich integracji z pozostałym terytorium monarchii karolińskiej kluczową rolę odegrało powstanie marchii (*marca*), która stała się synonimem granicy, wypierając z użycia takie określenia jak *limes*, *finis*, *ripa*, *termini* czy *confines*⁵⁴.

Pojawienie się w źródłach *marchii* na oznaczenie granic politycznych cesarstwa świadczyło, że nastąpiła ich stabilizacja, a nowa jednostka organizacyjna miała za zadanie obronę istniejącego stanu rzeczy⁵⁵. Jeden z zasadniczych problemów dotyczących *marchii* stanowi jej lokalizacja, inaczej mówiąc: czy jej terytorium znajdowało się wewnątrz czy też poza terenem cesarstwa (poza jego granicą polityczną, państwową). Z dotychczasowej dyskusji wynika, że „*marca*”, „*marchia*” nie była jedynym terminem, jaki występował w przekazach źródłowych z omawianego okresu⁵⁶. Wyobrażeń dawniejszej literatury przedmiotu dotyczących organizacji obrony granic państwa karolińskiego nie

⁵¹ Fredegar, *Chronica*, IV c. 72, s. 152.

⁵² H. Wolfram, 1995b, s. 178.

⁵³ W tym kontekście została użyta w redakcji ARF, a. 773, s. 36. H. Wolfram, 1995b, s. 177–178.

⁵⁴ Odnośnie ich znaczenia oraz interpretacji historycznej zob. W. Pohl, 2002, s. 128–130; H. Tiefenbach, 1999, s. 3–5; J. Smith, 2002, s. 169–189; T. Noble, 1990, s. 333–347; H. Wolfram, 1995b, s. 176–177 i przyp. 439; K. Brunner, 1973, s. 208, przyp. 15; M. Hardt, 2001a, s. 219–232; H. Wolfram, 2001, s. 233–245.

⁵⁵ F.L. Ganshof, 1970, s. 130, przyp. 222: “*Marca* does not seem to me to have any other meaning than frontier zone”; T. Reuter, 1990, s. 391–394; H. Wolfram, 2001, s. 244 mówi wprost o końcu ekspansji państwa frankijskiego na tereny wschodnie około 800 r.

⁵⁶ Jako przykład wymienić należy wzmianki dotyczące granicy frankijsko-duńskiej, zob. ARF, a. 813, s. 138; a. 823, s. 163; a. 825, s. 168; a. 827, s. 173.

potwierdziły nowe ustalenia. Wynika z nich, iż nie na wszystkich odcinkach granicy znajdowały się marchie. Badacze są zgodni, że dla okresu wczesno-karolińskiego powstały zaledwie trzy – bretońska, friulska i awarska⁵⁷. Potwierdza to relacja Notkera, z której wynika, że marchie tworzone tylko w przypadku konieczności, czyli tam, gdzie sytuacja militarna bądź polityczna wymagała zabezpieczenia danego odcinka granicy państwa. Ze znanego passusu znajdującego się w dziele mnicha z klasztoru St. Gallen – Notkera Balbulusa wnioskować można o dużym stopniu koncentracji władzy cywilnej i wojskowej będącej w gestii hrabiów zarządzających pogranicznymi jednostkami terytorialnymi. Dlatego też szerokie uprawnienia przyznawane stojącym na ich czele hrabiom były rozdzielone tak, by nie znalazły się w kompetencji tylko jednego człowieka⁵⁸. Władza w marchii miała charakter kolegialny, a kierujący nią hrabia zajmował wysoką pozycję wśród administracji cesarskiej, o czym świadczyć może fakt, że występował on jako *dux*⁵⁹ bądź *prefectus*⁶⁰.

Jednak w omawianym okresie kluczowa rola zarówno w obronie południowo-wschodniej granicy państwa, jak też w realizacji karolińskiej *Ostpolitik* przypadła margrabiemu Friulu. Wynikało to z położenia geograficznego marchii oraz jej znaczenia w okresie istnienia królestwa Longobardów. Strategiczne znaczenie księstwa dla obrony Italii od strony północno-wschodniej powodowało, że tamtejsi książęta często prowadzili działania przeciwko osiadłym we wschodnich Alpach Słowianom oraz Awarom, co docenili także Karolingowie. O istnieniu marchii friulskiej dowiadujemy się w związku z akcjami militarnymi, jakie Awarowie podjęli wkrótce po pozbawieniu Tasylona III władzy w Bawarii⁶¹. Aneksja księstwa Agilolfingów została przez Awarów potraktowana jako działania wrogie, o czym świadczyły dwa najazdy koczowników na ziemie bawarskie oraz na Marchię Friulską⁶². Pierwszy został odparty w pobliżu Ybbs, przez oddziały pod dowództwem Gramana i Autochara. Poniesiona porażka skłoniła chagana do rozmów pokojowych⁶³. Natomiast aktywność militarną obserwujemy w strefie Alp wschodnich, gdzie

⁵⁷ H. Wolfram, 1973, s. 422 i n.; jak zauważył G. Labuda, 1975, s. 101 „Jeżeli natomiast za punkt wyjścia weźmiemy wskazówkę udzieloną nam przez Notkera, to dojdziemy do przeświadczenia, że marchia hiszpańska sformowała się dopiero w latach 792–795, marchia zaś bretońska nie później jak u schyłku lat dziewięćdziesiątych VIII stulecia. Toteż za pierwszą marchię w pełni odpowiadającą przedstawionej przez Notkera definicji mogą uchodzić organizacje powstałe na wschodnim i południowym przedpołu Bawarii”; M. Hardt, 2001b, s. 282–284; H. Wolfram, 2001, s. 243.

⁵⁸ *Monachi Sangallensis de gestis Karoli imperatoris*, I, c. 13, s. 736.

⁵⁹ L.F. Ganshof, 1970, s. 31–32; H. Ebling, J. Jarnut, G. Kampers, 1980, s. 687–745; A.R. Lewis, 1976, s. 381–410; M. Borgolte, 2003, Sp. 1488–1490; D. Claude, 1986, s. 308–309 w odniesieniu do terenów położonych na wschód od Renu.

⁶⁰ Jak zauważył F.L. Ganshof, 1970, s. 31: „Count Gerold (...) and count Audulf as praefectus in Bavaria – that is as titular holder of a superior – but this was a first merely a matter of a military command against the Avars and Slavs, and only later involved an authority over these conquered and partially subjugated peoples”; H. Wolfram, 1995b, s. 175–185, 217.

⁶¹ *Ann. q.d. Einhardi*, a. 788, s. 83.

⁶² *ARF*, a. 788, s. 83

⁶³ *ARF*, a. 790, s. 87.

celem działań wojsk frankijskich, operujących z terenu Italii, były południowo-zachodnie obszary chaganatu⁶⁴. Książę Friulu odegrał też zasadniczą rolę w działaniach militarnych przeciwko Awarom podczas wojny prowadzonej w latach 792–796, najeżdżając i pustosząc zachodnie i centralne ziemie chaganatu. Był on współtwórcą militarnego sukcesu Karola Wielkiego w tej kampanii, jakim było zdobycie awarskiego *hringu*, gdzie znajdowała się siedziba chagana oraz skarbiec Awarów⁶⁵. *Roczniki królestwa Franków*, relacjonujące przebieg tej kampanii, kierującą nią Eryka określiły jako *dux Foroiulensis*⁶⁶.

Z relacji roczników frankijskich dotyczących okoliczności interwencji militarnych podejmowanych na wschód i południe od Bawarii wynika, że uczestniczyli w nich hrabiowie friulscy i bawarscy, oni także byli odpowiedzialni za obronę ziem, jakie Frankowie zdobyli na Awarach. We wspomnianych relacjach występują jako *missi*, *marchio* oraz *praefectus*⁶⁷. Jeszcze podczas wojny awarskiej wpływy margrabiego Friulu uległy rozszerzeniu, a obszar jego działalności sięgał aż po ujście Drawy i Sawy do Dunaju. Siedzibą jednej z trzech najwcześniej utworzonych przez Karola Wielkiego marchii był Friul.⁶⁸ Podlegała mu także południowa część Panonii, a występujący na początku IX w. spór pomiędzy metropolią salzburską a patriarchatem akwilejskim wskazywał na rzeczywisty zasięg nie tylko politycznych, lecz także kościelnych aspiracji tego ośrodka.

Gdy w 817 r. Ludwik ogłosił *Ordinatio imperii*, pociągnęło to konieczność zmian w dotychczasowych podziałach administracyjnych. W rezultacie Karantania, podobnie jak Panonia Dolna, znalazła się pod zwierzchnością Ludwika Młodszego. Aż do najazdu bułgarskiego na ziemie położone w dorzeczu Drawy i Sawy margrabia Friulu sprawował kontrolę nad całym południowo-wschodnim pograniczem cesarstwa karolińskiego. Z margrabiów friulskich – obok Eryka – do najbardziej znanych postaci należeli – Cadolach, a następnie Balderyk. W tej samej zapisce znajdujemy informacje dotyczące hrabiów Balderyka i Gerolda II, określonych jako *comites ac Pannonici limitis prefecti*⁶⁹. Mimo wprowadzonego w 817 r. podziału terytorialnego w cesarstwie, Panonia Dolna aż do 828 r., podlegała nadal margrabiom Friulu. Kolejne zmiany w organizacji wschodniego pogranicza Ludwik Pobożny przeprowadził w 828 r., w odpowiedzi na nieudolność margrabiego Balderyka. W rezultacie obszar marchii friulskiej uległ ograniczeniu do północno-wschodniej części

⁶⁴ *Ann. Laureshaimenses*, a. 791, s. 34. Działania prowadzone były wokół nieustalonego z nazwy grodu awarskiego, który został zdobyty.

⁶⁵ *ARF*, a. 796, s. 98; oraz *Ann. q. d. Einhardi*, s. 99. Źródła frankijskie bardzo ogólnikowo relacjonują przebieg początkowej fazy wojny z Awarami, wymieniając jedynie sukces, jakim było zdobycie *hringu*.

⁶⁶ *AFR*, a. 796, s. 98.

⁶⁷ *ARF*, a. 788, s. 85; a. 799, s. 109; w odniesieniu do Baderyka: a. 819, s. 151; a. 820, s. 153; a. 826, s. 169–170; a. 828, s. 174; w przypadku Cadolacha: a. 819, s. 151 spotykamy tytułaturę *comes et marcae Foriuliensis praefectus*; w odniesieniu do Gerolda, a. 826, s. 170.

⁶⁸ G. Labuda, 1975, s. 101; inaczej H. Wolfram, 2001, s. 244 „first the Bretons, then the Avars and thirdly the ‘Spaniards’, that is the Arabs and Saracens”.

⁶⁹ *ARF*, a. 826, s. 170.

Italii, natomiast pozostałe jej terytorium podzielono pomiędzy cztery nowe hrabstwa. Z badań H. Wolframa nad tytułaturą używaną w państwie frankijskim za Karolingów wynika, że funkcje, jakie powierzano urzędnikom noszącym tytuł prefekta, wykraczały poza dotychczasowe znaczenie⁷⁰.

Śmierć dwóch wysokich dostojników – hrabiów Cadaloha i Goterama doprowadziła do zmiany organizacji pogranicza bawarsko-awarskiego cesarstwa. Zginęli oni w 802 r., w zasadzce zorganizowanej przez Awarów. To wskazuje na utrzymywanie się ciągłego napięcia na terenie Panonii, pomimo że przegrana Awarów była ewidentna, a wówczas nie prowadzono działań wojennych porównywalnych do tych z kampanii z lat 792–796. Podczas pobytu w 803 r. w Ratzfingie Karol dokonał reorganizacji obrony granicy przeciwko Słowianom i Awarom, powołując hrabstwo pograniczne na obszarze pomiędzy Enns a Lasem Wiedeńskim. Jego zapleczem było Traungau, położone na zachód od granicznej rzeki Enns, zaś hrabiowie, których imiona wymienił autor *Conversio*, podlegali prefektowi Bawarii⁷¹. Na czele hrabstwa stanął Goteram jako *comes confinii*, a kolejnymi jego następcami byli Werner, Albrik, Gotafred oraz Gerold (II)⁷².

Wśród wymienionych w *Conversio* hrabiów najmniej wiadomo o Albriku, który objął urząd przypuszczalnie pod koniec VIII w., bądź w 803 r., kiedy dokonano reorganizacji wschodniego pogranicza. Na podstawie analizy tekstu starofrancuskiej pieśni *Aubri le Bourgoing* E. Zöllner wysunął sugestię dotyczącą pochodzenia hrabiego Alбрика z jednego z możnych rodów burgundzkich, co zostało pozytywnie przyjęte przez krytykę⁷³. W odniesieniu do Audulfa, następcy Gerolda I na stanowisku prefekta, w literaturze przedmiotu wysunięto przypuszczenie, że działał on w charakterze cesarskiego wysłannika (*missi*). W Bawarii – analogicznie jak na zachodnich terenach cesarstwa, funkcjonowało *missaticum*, tj. instytucja stałych inspektorów⁷⁴. Powstanie tego urzędu H. Wolfram datuje na lata 802–807, co mogło mieć związek z sytuacją, jaka występowała wówczas na wschodnim pograniczu Bawarii⁷⁵.

Po przeprowadzonych zmianach królowi Bawarii Ludwikowi podlegały trzy z nowo utworzonych jednostek, tj. marchia karantańska, kraińska oraz wschodnia⁷⁶. Źródła z tego okresu odnotowały imiona dwóch pierwszych margrabiów – Gerolda II (+832) oraz Ratpoda (833–854)⁷⁷. Jedną z konsekwencji powstania nowych hrabstw pogranicznych był bardziej intensywny rozwój kontaktów z plemionami słowiańskimi mieszkającymi na terenach w dorzeczu górnej Drawy i Sawy oraz na północ od Dunaju. Uzupełnieniem

⁷⁰ H. Wolfram, 2001, s. 245. K. Brunner, 1973, s. 235.

⁷¹ Wskazuje na to *Chronica Moissiacenses*, a. 805, s. 307; *Conversio*, c. 10, s. 50.

⁷² *Conversio*, c. 10, s. 50; K. Reindel, 1966, s. 233.

⁷³ E. Zöllner, 1953, s. 794–799; M. Mitterauer, 1963, s. 72, 76.

⁷⁴ H. Wolfram, 1995b, s. 185–188. Otwartym zagadnieniem pozostaje możliwość pełnienia tego urzędu przez metropolitę salzburskiego, Arna.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 186–187.

⁷⁶ *Conversio*, c. 10, s. 50; M. Mitterauer, 1963, s. 85; G. Labuda, 1975, s. 113–114; H. Wolfram, 1995a, s. 139–140, 145–148; 1995b, s. 298–310.

⁷⁷ M. Mitterauer, 1963, s. 91 I n.; W. Swoboda, 1970, s. 473; H. Wolfram, 1995b, s. 310–311.

powstałych hrabstw pogranicznych i marchii były także księstwa chorwackie⁷⁸ i awarskie⁷⁹, pozostające w zależności od monarchii karolińskiej. Spełniały one rolę bufora chroniącego północno-wschodnią Italię oraz Bawarię. System ten obejmował także kontrolę nad plemionami osiadłymi wzdłuż całej wschodniej granicy cesarstwa. Wyobrażenie o wpływach państwa Ludwika I Pobożnego przynosi pierwsza część zapiski zwanej *Geografem Bawarskim*⁸⁰.

Na przełomie VIII/IX w. obserwujemy także kształtowanie się granicy państwa karolińskiego na odcinku północno-wschodnim, co związane było z wojną z Sasami. Jej rezultatem było bezpośrednie sąsiedztwo z plemionami Słowian połabskich. Pojawiła się tendencja, aby pozyskać je w charakterze antysaskich sprzymierzeńców, czego przykładem był sojusz frankijsko-obodrzycki. W zamian za poparcie Karol Wielki przekazał im część ziem saskich położonych na prawym brzegu Łaby, po uprzednim wysiedleniu tamtejszej ludności⁸¹. Natomiast Frankowie przyszli z pomocą Obodrzycom, gdy plemię to zostało zaatakowane przez koalicję złożoną z Sasów, Wioletów i Duńczyków⁸². W 808 r. wojska frankijskie uderzyły na plemiona Lemonów i Smeldingów, które sprzyjały opcji produńskiej⁸³. W 809 r. podjęto rokowania w celu zawarcia pokoju pomiędzy Duńczykami a Obodrzycami⁸⁴. O tym, że ten odcinek granicy imperium karolińskiego nie był stabilny, świadczyły wydarzenia, jakie miały miejsce po śmierci (+810 r.) króla Danii, Godofryda. Podjęta z inicjatywy Karola Wielkiego ingerencja w wewnętrzne sprawy królestwa duńskiego spowodowała wybuch długotrwałej wojny domowej (trwającej do 827) pomiędzy kandydatami do objęcia rządów w królestwie⁸⁵.

Na relacje frankijsko-obodrzyckie interesujące światło rzucają roczniki frankijskie informujące, że na początku rządów Ludwika I Pobożnego u Obodrzyców doszło do wybuchu walki pomiędzy księciem Sclavomirem a Czedrogiem⁸⁶, synem księcia Drożko (Thrasco). Był to rezultat decyzji o dopuszczeniu Czedroga do współrządów ze Sławomirem (809–819), którą cesarz podjął w 816 r. w Compiègne⁸⁷, na prośbę możnych obodrzyckich. W zaistniałej sytuacji Sławomir nawiązał kontakty z Duńczykami, oferując im pomoc w walce przeciwko państwu frankijskiemu. Efektem współdziałania był najazd na ziemie Sasów, jednak próba zdobycia grodu Eselsfeld o kluczowym zna-

⁷⁸ H. Łowmiański, 1970, s. 263–267 (Chorwacja posawska, panońska); J. Sheperd, 2002, s. 233–235; P. Štih, 2010, s. 169–189.

⁷⁹ ARF, a. 805, s. 119–120; a. 811, s. 135; W. Pohl, 2002, s. 322–323.

⁸⁰ *Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Dannubi*, s. 2–3; H. Łowmiański, 1954–1955.

⁸¹ ARF, a. 795 (R), s. 97.

⁸² ARF, a. 795 (R), s. 97; a. 798, s. 104; [ARF, (R), a. 798, s. 105]; a. 804, s. 118; Einhard, VKM, c. 12, s. 15. Przez autorów frankijskich plemiona osiadłe pomiędzy dolną Łabą a Bałtykiem określane były jako *Abodriti*, Obodrzyce. Dokładny wykaz plemion wchodzących w skład tego związku przekazał Adam z Bremy, zob. W.H. Fritze, 1952, s. 326.

⁸³ ARF, a. 808, s. 125.

⁸⁴ ARF, a. 809, s. 128–129.

⁸⁵ ARF, a. 812, s. 136; a. 827, s. 173; I. Skovgaard-Petersen, 2003, s. 173–174.

⁸⁶ *Ann. sancti Amandi*, a. 810, s. 14.

⁸⁷ ARF, a. 816, s. 144.

czeniu w systemie obrony tego odcinka granicy, zakończyła się niepowodzeniem⁸⁸. W odpowiedzi na atak wojska frankijskie i saskie w 819 r. wtargnęły na tereny będące zapleczem dla Sławomira i popierających go współplemieńców. Rebelianci zostali pokonani, a książę ujęty i przewieziony do Akwizgranu. Tam też Ludwik Pobożny rozpatrzył i osądził postępowanie Sławomira, przy udziale wysłanników obodrzyckich. W rezultacie Sławomir – chociaż uniknął śmierci, został jednak skazany na wygnanie.

Nowym księciem u Obodrzyców został Czedrog, który niebawem wypowiedział posłuszeństwo Ludwikowi I i nawiązał kontakty z królem duńskim, Haroldem Klakiem. W zaistniałej sytuacji cesarz rozkazał sprowadzić Sławomira i wysłać go do Obodrzyców, lecz podczas podróży książę zmarł (821). Relacje roczników frankijskich odnoszących się do wydarzeń z lat 817 i 821 ujawniają charakterystyczny rys polityki karolińskiej w stosunku do Obodrzyców. W przypadku buntu Czedroga cesarz planował posłużyć się tą samą metodą, co wobec Sławomira w 817 r., tj. udzielić poparcia kontrkandydatowi. Politykę tę stosowali Frankowie także wobec Duńczyków⁸⁹ po śmierci ich króla Godofryda (812). Powyższe zdarzenia wskazują także, że Karolingom nie udało się osiągnąć stabilizacji na północno-wschodnim pograniczu bez współdziałania z miejscowymi elitami – słowiańskimi i duńskimi. Wydarzenia z lat dwudziestych IX w. świadczą też o zmianach, jakie nastąpiły w stosunkach frankijsko-słowiańskich w 1 ćwierci IX w., tj. o przejściu od współdziałania aż po wyraźne wzmocnienie władzy książęcej. Cesarstwo karolińskie utrzymało wprawdzie swoją znaczącą pozycję w regionie, czego potwierdzeniem był zjazd we Frankfurcie n. Menem w 822 r., lecz w tym samym czasie Ludwik Pobożny zarządził budowę umocnień na prawym brzegu Łaby (*trans Albiam, loco qui Delbendenomen*), co miało ochronić tereny Saksonii przed najazdami ze strony Obodrzyców⁹⁰. Decyzje o zmianie ich księcia i wyborze Czedroga, który uzyskał poparcie ze strony starszyzny oraz Ludwika Pobożnego, miały ustabilizować sytuację w regionie, lecz przyniosły odwrotne skutki.

W 823 r. roczniki frankijskie zanotowały informacje o zjeździe we Frankfurcie n. Menem, podczas którego Czedrog został oskarżony o nielojalność wobec cesarza, współdziałanie z Duńczykami, a także unikanie stawienia się na dworze i wytłumaczenia swojego postępowania⁹¹. Nakaz Ludwika, aby Czedrog bezzwłocznie przybył na kolejny zjazd do Compiègne wskazuje na większe zaangażowanie dworu karolińskiego w sprawy północno-wschodniego pogranicza. Sprawa Czedroga ponownie powróciła w 826 r., kiedy Ludwik zmuszony był rozpatrzyć zarzuty, jakie wobec księcia przedstawili wysłannicy Obodrzyców, domagających się jego usunięcia. Ludwik jednak poparł Czedroga, co uchroniło go przed utratą władzy nad plemieniem⁹². Przykład ten ukazuje pragmatyczną postawę cesarza wobec słowiańskiego księcia: to, co było

⁸⁸ ARF, a. 817, s. 147.

⁸⁹ ARF, a. 812, s. 136–137.

⁹⁰ ARF, a. 822, s. 157, 158, także w odniesieniu do terenu Turynii (*regio Thuringorum*).

⁹¹ ARF, a. 823, s. 160, 162.

⁹² ARF, a. 826, s. 169.

tolerowane w odniesieniu do spraw wewnętrznych Obodrzyców, okazywało się niedopuszczalne w relacjach słowiańsko-duńskich.

Lata trzydzieste IX w. przyniosły spadek zainteresowania dworu karolińskiego terenami na północno-wschodniej rubieży granicy, co było spowodowane wewnętrznym kryzysem w państwie Ludwika I Pobożnego. Dla okolicznych plemion słowiańskich był to sprzyjający moment, aby wyłamać się spod dominacji karolińskiej, czego dowodem były kolejne interwencje militarne mające na celu utrzymanie *status quo* w regionie⁹³. Ostatnia interwencja u Obodrzyców miała miejsce w 844 r., wkrótce po objęciu rządów w państwie wschodniofrankijskim przez Ludwika Niemca⁹⁴. Jeszcze za rządów Ludwika I Pobożnego nastąpiła zmiana w dotychczasowych stosunkach frankijsko-obodrzyckich. Cesarz podjął decyzję o zwróceniu Sasom terenów *trans Albiam*, które uprzednio im odebrał i przekazał Obodrzycom. Oznaczało to fiasko planów dworu karolińskiego związanych z powstaniem nowego układu sił w regionie, w którym Obodrzycom powierzono rolę sprzymierzeńca frankijskiej monarchii. Przyczyną, dla której plan ten nie został zrealizowany (obok czynników wewnętrznych), była reakcja królestwa duńskiego na agresywną politykę Karolingów (wojna saska). Dlatego król Godfryd podjął działania o charakterze zaczepnym, niepozbawione jednak spektakularnych sukcesów, jak ukazał to najazd na północno-wschodnie tereny Galii, gdzie znajdowały się centra administracji świeckiej i kościelnej państwa Karola Wielkiego. Zagrożony był Akwizgran, a przeciw z własnie z portów fryzjskich król duński ścigał wysoki trybut⁹⁵. W poszukiwaniu potencjalnych sprzymierzeńców dla swojej antyfrankijskiej polityki władca ten nawiązał kontakty z Obodrzycami.

Jak wynika z powyższego przeglądu, ten odcinek granicy wschodniej w polityce imperium karolińskiego był drugorzędny i tylko okazjonalnie tamtejsze plemiona słowiańskie znajdowały się w sferze zainteresowania dworu Karola Wielkiego i Ludwika I Pobożnego. Poprzez wybór odpowiedniego kandydata do sprawowania władzy cesarstwo Karolingów dążyło do zabezpieczenia swoich interesów na obszarze niektórych plemion połabskich. Skala oddziaływania i zakres wpływów cesarstwa wśród plemion północno-połabskich były jednak bardzo zróżnicowane. Na przykład roczniki frankijskie wzmiankują o złożeniu przysięgi Karolowi Wielkiemu przez księcia Drogowita, lecz nie informują bliżej, jakie zobowiązania miał z tego tytułu wypełnić⁹⁶. Przy omawianiu stosunków z plemionami słowiańskimi z monarchią karolińską ówczesna historiografia najczęściej wymienia trybut⁹⁷. Innym, częstym przejawem

⁹³ *Ann. bert.*, a. 838, s. 15; a. 839, s. 21–22.

⁹⁴ *Ann. fuld.*, a. 844, s. 35.

⁹⁵ *ARF*, a. 810, s. 131; Einhard, *VKM*, c. 14, s. 17. W ocenie biografy zagrożenie ze strony agresywnych poczynań króla duńskiego było realne, obawiano się rozszerzenia jego militarnych działań na tereny Fryzji i Galii.

⁹⁶ *ARF*, a. 789, s. 87.

⁹⁷ Einhard, *VKM*, c. 15, s. 17–18.

tych relacji były również dary⁹⁸, jakie książęta i naczelnicy słowiańscy składali Karolowi Wielkiemu i Ludwikowi I Pobożnemu podczas zjazdów dworskich. H. Łowmiański, zazwyczaj bardzo krytyczny w ocenie zapisek annalistyki karolińskiej dotyczącej charakteru kontaktów ze Słowianami, nie odrzucał całkowicie informacji dotyczących płacenia trybutu władcom karolińskim⁹⁹. Z drugiej strony – książęta bądź ich wysłannicy powracali ze zjazdów i spotkań dworskich bogato obdarowani przez cesarza, co nasuwa sugestię, że nie każdy dar musiał wynikać z konkretnych zobowiązań.

Granica wschodnia państwa karolińskiego nowym *limesem*?

Pytanie to nasuwa się przy omawianiu organizacji granicy państwa karolińskiego oraz roli, jaką odegrała ona w politycznych i kulturowych dziejach Europy Środkowej¹⁰⁰. Analogie do znanych w dziejach systemów obronnych, jak *limes* w Imperium Romanum czy Wielki Mur w Chinach wynikały z faktu, że granica ta przebiegała wzdłuż naturalnych elementów krajobrazu – rzeki, duże kompleksy leśne, pasma górskie i wybrzeże morskie. Są to jednak porównania pozorne, albowiem instalacje o charakterze militarnym nie występowały wzdłuż całej długości granicy wschodniej monarchii karolińskiej, lecz jedynie na niektórych odcinkach wzdłuż Łaby (Wendland, *limes Saxonicae* czy *limes Sorabicus*). Bardziej interesującą kwestią jest to, czy w świadomości ludzi z IX w. utrzymała się pamięć o rzymskich granicach i czy wykorzystywano ją dla podkreślenia osiągnięć Karola Wielkiego, czy też wzmianki o nich to jedynie konstrukcja historiograficzna? Reminiscencje antycznej (rzymskiej) geografii i ideologii politycznej spotykane w odniesieniu do interesującego nas okresu nie były czymś niezwykłym, biorąc pod uwagę rozwój wiedzy geograficznej i kartografii w dobie tzw. renesansu karolińskiego.

Poza ogólnymi informacjami dotyczącymi znajomości poszczególnych regionów dostępne były wówczas dzieła rzymskich geo- i kartografów, w tym przede wszystkim mapy dróg i itinerariów, będące istotnymi źródłami inspiracji dla powstałych wówczas koncepcji i idei politycznych. Kartografia rzymska okazała się bardzo użyteczna podczas kolejnych rozgraniczeń, jakich dokonywano za Ludwika I Pobożnego w związku z wyznaczaniem dzielnic jego synom, a także dla tworzenia i przedstawiania aspiracji politycznych, wyrażania imperialnej ideologii służącej bieżącym celom politycznym oraz dla ukazania własnego miejsca w świecie. Naśladownictwo w tym zakresie uwidoczniło się w używaniu późnoantycznej terminologii przy określaniu poszczególnych terenów, np. Pannonia¹⁰¹. Zwrócił na to uwagę E. Ewig, badając terminologię polityczno-geograficzną występującą w historiografii okresu karolińskiego

⁹⁸ *Chronicon Moissiacense*, a. 804, s. 257 (Drożko przekazał dary Karolowi Wielkiemu); *ARF*, a. 822, s. 159: Ludwik Pobożny otrzymał dary od wysłanników z za wschodniej granicy podczas zjazdu we Frankfurcie n. Menem w 822 r.

⁹⁹ H. Łowmiański, 1973, s. 260–261.

¹⁰⁰ L. Leciejewicz, 1978.

¹⁰¹ M. Eggers, 1995, s. 388–389; H. Wolfram, 1995b, s. 68–71.

i wykazując, że przy niektórych z nich (Germania, Galia) autorzy poszczególnych tekstów bardzo mocno wzorowali się na *Notitia Galliarum*¹⁰². Również Einhard w opisie zasięgu terytorialnego państwa Karola Wielkiego korzystał z map rzymskich¹⁰³. Kartografią, jako środkiem do zobrazowania rozległości swojego państwa i zaznaczenia strefy jego wpływów, posłużył się także Theudebert I – jeden z najbardziej znanych władców merowińskich z VI w. (od *limes Pannoniae* aż po brzeg Oceanu Atlantyckiego¹⁰⁴).

W okresie wczesnokarolińskim zaobserwować możemy wykorzystanie późnoantycznej terminologii geograficznej dla wyrażenia politycznych i religijnych celów a także zaznaczenia podziału pomiędzy chrześcijanami a poganami. Jeszcze podczas wojny awarskiej duchowni bawarscy rozpoczęli działalność chrystianizacyjną na ziemiach, które zostały przyłączone do monarchii karolińskiej¹⁰⁵. Dlatego też aspekty religijne odnoszące się do tego konfliktu i jego charakteru spotykamy nie tylko u Einharda czy w rocznikach frankijskich, lecz także w ówczesnej korespondencji. Jako przykład wymienić należy list Alkuina do Eryka napisany wkrótce po zdobyciu *hringu* awarskiego¹⁰⁶, a także inny, adresowany do Karola Wielkiego, z gratulacjami z powodu zwycięstwa odniesionego nad Awarami¹⁰⁷. W tej konwencji utrzymany jest też utwór poetycki opisujący przebieg kampanii awarskiej i zwycięstwo w niej Pepina¹⁰⁸, czy list Theodulfa, którego adresatem był także Karol Wielki¹⁰⁹.

Z kolei władca ten w liście z 796 r. do papieża Leona III ukazał konflikt z Awarami jako obronę Kościoła i religii przeciwko poganom¹¹⁰. Jednocześnie potwierdził w nim decyzję króla Italii – Pepina, dotyczącą rozgraniczenia pomiędzy Salzburgiem a Akwileją dokonanego jeszcze podczas trwania wojny awarskiej. Metropolii bawarskiej przyznano tereny położone pomiędzy Rabą aż po ujście Drawy do Dunaju¹¹¹. Przykład ten dobrze wpisuje się w tendencję polityki karolińskiej, którą mogliśmy zaobserwować podczas wojny z Sasami, a której celem było zagospodarowanie pod względem kościelnym zdobytych ziem. Miało to ułatwić ich integrację z pozostałymi ziemiami monarchii oraz umocnić władzę cesarską. Podział kościelny dobrze współgrał z późniejszymi rozgraniczeniami wewnątrz cesarstwa, dokonanymi na podstawie decyzji Ludwika Pobożnego z 817 r. Władzę w Bawarii oraz nad plemionami czeskimi,

¹⁰² E. Ewig, 1976.

¹⁰³ Einhard, *VKM*, c. 15, s. 17–18. N. Lozovsky, 1996; 2006, s. 354 zwróciła uwagę na wykorzystanie przez Karolingów elementów rzymskiej kartografii do kreowania polityki podbojów.

¹⁰⁴ *Epistolae Austrasicae*, nr 20, s. 133.

¹⁰⁵ *Conversio*, c. 6, s. 46.

¹⁰⁶ *Alcuini epistolae*, nr 98, s. 142.

¹⁰⁷ *Idem*, nr 119, s. 157.

¹⁰⁸ *De Pippini regis victoria Avarica*, s. 116–117.

¹⁰⁹ *Ad Carolum regem*, s. 484.

¹¹⁰ *Alcuini epistolae*, nr 93, s. 137–138.

¹¹¹ *Conversio*, c. 8, s. 48; c. 10, s. 50. Miało to miejsce na krótko przed śmiercią Gerolda I jako prefekta Bawarii.

karantańskimi a także w Panonii sprawować miał Ludwik zwany Niemcem¹¹², który samodzielne rządy w dzielnic¹¹³ objął dopiero w 826 r.

Porównując konfigurację imperium Romanum z zasięgiem terytorialnym państwa karolińskiego z okresu jego świetności, analogię możemy dostrzec jedynie w odniesieniu do Dunaju jako naturalnej granicy. Natomiast dawna granica imperium rzymskiego w okresie karolińskim została przesunięta na wschód z Renu aż po Łabę. Podobieństwo pomiędzy wymienionymi okresami w dziejach dotyczy też przebiegu granic wzdłuż dużych arterii wodnych w regionie oraz wykorzystania takich elementów krajobrazu naturalnego, jak pasma górskie (Rudawy, Las Czeski), brzeg morski czy kompleksy leśne. W przeciwieństwie do tradycyjnego *limesu* wzdłuż wschodniej granicy państwa karolińskiego nie występowały umocnienia nadgraniczne. Wyraźnie zaznaczona była jedynie granica państwa karolińskiego z chaganatem awarskim¹¹⁴, przebiegająca wzdłuż rzeki Enns. Dodatkowo ochraniał ją system grodów. Z uwagi na szlaki komunikacyjne, ciągnące się wzdłuż Dunaju w kierunku Panonii i na Bałkany, jej obrona nabierała szczególnego znaczenia. Była to najdalej na północny-zachód wysunięta rubież obrony chaganatu awarskiego. Długo po tym, jak ten upadł, pamięć o jej istnieniu zachowała się w historiografii wczesnego średniowiecza. Dało to podstawę do wysunięcia hipotezy o przetrwaniu ludności awarskiej w Kotlinie karpackiej i na terenie Panonii aż do przybycia na te tereny Węgrów¹¹⁵. Trwałość terminologii a także pamięć o dawnej delimitacji bawarsko-awarskiej na terenie Dolnej Austrii wskazuje na jej wyjątkowy charakter. Aż do lat osiemdziesiątych VIII w. omawiany odcinek granicy nie był miejscem intensywnych walk. Do konfrontacji militarnych awarsko-frankijskich dochodziło najczęściej w strefie wschodnich Alp.

Na północnym wschodzie imperium karolińskiego spotykamy linearny system obrony granicy przecinający Półwysep Jutlandzki, na którym po stronie duńskiej wzniesiony został słynny *Danevirke*¹¹⁶. Były to rozległe umocnienia wokół Haithabu oraz łączący się z nimi i ciągnący w kierunku zachodniego wybrzeża wał, którego geneza sięgała okresu wędrówek ludów. Jednak intensywna rozbudowa wałów miała miejsce dopiero w VIII/IX w. i pozostawała w bezpośrednim związku z karolińską ekspansją na ziemie Sasów. Po aneksji ich terytorium, Duńczycy¹¹⁷ stali się bezpośrednimi sąsiadami państwa ka-

¹¹² *Ordinatio imperii* a. 817, nr 136, s. 271.

¹¹³ *ARF*, a. 825, s. 168; *Ann. Iuvav. maximi*, a. 825, s. 740; okoliczności, w jakich to nastąpiło, zob. E. Dümmler, ²1887, s. 25–27; K. Reindel, ²1981, s. 259.

¹¹⁴ *ARF*, a. 791, s. 89.

¹¹⁵ M. Eggers, 1995, s. 49–57.

¹¹⁶ H.H. Anderson, 1984. Aż do 2 połowy XIX w. był wykorzystywany do celów defensywnych. S. Dobat, 2008.

¹¹⁷ Wpływ takich wydarzeń jak wojna z królem Godofrydem na sposób, w jaki kronikarze frankijscy w omawianym okresie ukazywali *gens Dannorum*, przedstawił I.H. Garipzanov, 2008, s. 121, a tendencję tę możemy zauważyć także w rocznikach fuldajskich. Utrzymujący się stan napięcia w stosunkach duńsko-frankijskich sprzyjał konsolidacji wewnętrznej wśród Duńczyków. W tym czasie centrum ich państwowości znajdowało się na wyspie Fionie (Fyn), tam też rezydował król Godofryd. K. Randsborg, 1980, skartografował rozmieszczenie kamieni runicznych datowanych na lata 800–930 na terenie Danii (Jutlandia wraz z wyspami). Są one

rolńskiego. Nową sytuację polityczno-militarną w regionie odebrali jako zagrożenie, na co wskazuje choćby przybycie w 804 r. króla Godofryda na czele licznych sił do Haithabu. Tu doszło do spotkania z wysłannikami Karola Wielkiego i rozmów dotyczących powrotu zbiegłych Sasów na terytorium kontrolowane przez Franków¹¹⁸.

Na północno-wschodnim odcinku granica kształtowała się stopniowo, podobnie jak budowa jej infrastruktury. Wykorzystywano raczej naturalne walory obronne w regionie, utworzone przez rozległe kompleksy leśne i koryta rzek. Do wznoszenia obiektów obronnych Frankowie przystąpili stosunkowo późno. Po stronie frankijskiej, gdzie występował pas umocnień, był teren hanowerskiego Wendlandu (północno-wschodnia część Połabszczyzny). Tu w 804 r. Karol Wielki polecił budowę dwóch kaszteli mających zapobiegać najazdom sąsiednich plemion słowiańskich na terytorium pozostające pod frankijską władzą. Jednym z takich warownych obiektów był Hôhbeck, wzmiankowany w rocznikach frankijskich¹¹⁹. Badania w terenie oraz wykopaliska przeprowadzone w pobliżu wsi Vietze ujawniły jego pozostałości, które – w oparciu o analizy przeprowadzone metodą dendrochronologiczną, wykazały czas zniszczenia wału (zachowane ślady pożaru) na lata osiemdziesiąte IX w. Gród wzniesiony został na lewym brzegu Łaby, a jak wynika z relacji roczników frankijskich, jego budowę datować należy na 1 dekadę IX w. Jednak lokalizacji innych tego typu obiektów wzdłuż granicy wschodniej nie stwierdzono. Natomiast od strony północnej (Półwysp Jutlandzki) wzniesiono fort Esesfeld¹²⁰, co może wskazywać na utrzymywanie się napięcia w stosunkach karolińsko-duńskich. Kolejnym obiektem obronnym, który został wzniesiony w tym rejonie, był kasztel Delbende. Jego dokładne położenie nie jest znane. Wiadomo jedynie, że znajdował się na granicy sasko-słowiańskiej¹²¹ (obodrzyckiej). Informacje dotyczące położenia oraz konstrukcji *limesu* saskiego zawdzięczamy Adamowi z Bremy¹²², który przypuszczalnie korzystał z materiałów pochodzących z okresu rządów Karola Wielkiego i jego następcy. Zamieszczony w kronice opis ukazuje przebieg granicy sasko-obodrzyckiej wzdłuż Łaby od Lauenburga aż do Zatoki Kilońskiej.

*Limes Saxonicus*¹²³ był przedmiotem badań archeologicznych oraz onomastycznych mających na celu rekonstrukcję jego przebiegu oraz poznanie relacji

dowodem stopnia koncentracji władzy. W okresie późniejszym nastąpiła dyslokacja siedziby władzy królewskiej w stronę środkowej Jutlandii (Jellinge). Idem, 1990b.

¹¹⁸ ARF, a. 804, s. 118 po stronie frankijskiej także obserwujemy znaczną koncentrację wojsk.

¹¹⁹ ARF, a. 810, s. 131; a. 811, s. 135; a. 822, s. 158; M. Hardt, 2000, s. 44–45; 2001a, s. 226–228 (kontekst archeologiczny).

¹²⁰ ARF, a. 809, s. 129–130 według autora roczników powodem tej decyzji władcy była *multa de iactantia et superbia regis Danorum nuntiarentur*. H. Jankuhn, 1965, s. 701.

¹²¹ T. Kempke, 1998, s. 376; M. Hardt, 2000, s. 44–45.

¹²² *Magistri Adami Bremensis gesta Hammenburgensis ecclesiae pontificium*, II, c. 18, s. 73–74. Zob. rekonstrukcję jego przebiegu M. Hardt, 2000, s. 48, ryc. 2 (rekonstrukcja wg W. Lammersa), s. 51, ryc. 3 (rekonstrukcja wg F. Engla); 2005, s. 45, ryc. 3.

¹²³ T. Kempke, 1998; Metodologia i rezultaty prac F. Engela wykorzystane do rekonstrukcji przebiegu granicy zostały zaakceptowane przez historyków i archeologów, zob. M. Hardt, 2000;

sasko-słowiańskich w IX–X w., w rezultacie których doszło do przekształcenia pogranicza w granicę. Jak wskazują rezultaty dotychczasowych badań, *Limes Saxoniae* nie był kopią rzymskiego systemu obrony granicy zewnętrznej imperium wraz z całą infrastrukturą zlokalizowaną w nadgranicznych rejonach. Rozmieszczenie znanych ze źródeł historycznych obiektów obronnych na północno-wschodnim odcinku granicy państwa karolińskiego oraz uwzględnienie materiału archeologicznego wskazuje, że były one położone na obszarze rozdzielającym osadnictwo saskie od słowiańskiego. Inaczej mówiąc – *limes* nawiązywał do sposobu, w jaki sąsiadujące ze sobą grupy etniczne zaznaczały swoje strefy osadnicze. Wykorzystywano w tym celu charakterystyczne elementy ukształtowania terenu, dodatkowo wznosząc w miejscach o znaczeniu strategicznym obiekty obronne. Dane topo- i onomastyczne oraz materiał archeologiczny świadczą, że zwarte osadnictwo słowiańskie przekraczało w omawianym okresie Łabę na całej prawie jej długości. Do najbardziej zasiedlonych terenów zaliczyć należy wschodni Holsztyn, Hannowerski Wendland oraz obszary położone nad górnym Menem, Regnitz, Naab i Regen¹²⁴. Z przedstawionych przykładów wnioskować można, że rozbudowa infrastruktury wojskowej na terenach pogranicza wschodniego państwa Karolingów rozwijała się stopniowo, a militaryzacja granicy nie była powszechna. Wymienione odcinki, na których występowały obiekty obronne, jak Hohbuoki, Delbende czy Esesfeld, były nieliczne i trudno porównywać je z rzymskim systemem obronnym w strefie nadreńskiej czy nad Dunajem. Obecnie w nowszych badaniach występuje tendencja do rewizji poglądu o rzymskim sposobie budowy obiektów obronnych w Hesji, gdzie w połowie VIII w. przebiegała granica frankijsko-saska, a jako przykład wymienia się Büraburg¹²⁵. Należy też podkreślić, że w omawianym okresie zauważamy tendencję do unikania budowy kosztownych systemów obronnych (wały). Ograniczono się do wzniesienia grodów, kaszтели, fortów w miejscach potencjalnego zagrożenia¹²⁶. Innym, ważnym – moim zdaniem, powodem tego stanu był fakt, że po pierwsze: kierunek wschodni w ekspansji Karolingów miał znaczenie drugorzędne, a po drugie –

2002, s. 582; 2005, s. 43–47 oraz s. 39, przyp. 16; K.-H. Willroth, 2000, s. 722–724; Th. Westphalen, 2000, s. 732–733. Z badaczy polskich widać je w odniesieniu do artykułu J. Leśnego, 1981, s. 246, ryc. 1, gdzie jej przebieg przedstawiono w oparciu o dane topo- i onomastyczne wraz z uzupełnieniami wymienionego badacza.

¹²⁴ J. Strzelczyk, 1976; H. Walter, 1985, s. 36–44.

¹²⁵ Tradycyjny punkt widzenia na sposób interpretacji takich obiektów obronnych jak Christenburg czy Büraburg prezentuje praca W. Schlesingera, 1976; R. Gensena, 1975, s. 121–172; N. Wand, 1975, s. 163–201; 1997, s. 323–330; 1998. Odmienne stanowisko wraz z reinterpretacją dotychczasowych badań przedstawiają A. Thiedman, 2001/2002, s. 126–128; J. Henning, 2005, s. 26–29 kompleksowe prace archeologiczne wraz z badaniami geomorfologicznymi oraz dendrochronologicznymi przeprowadzono w latach 1997–2004.

¹²⁶ Z nowszych badań wynika, że na terenie Połabszczyzny północnej i środkowej ilość tego typu obiektów jest widoczna dopiero od czasów Ottonów, zob. J. Henning, 2005, s. 33, ryc. 3 (sporządzony w oparciu o dane uzyskane na podstawie badań metodą dendrochronologiczną); K.-U. Heußner, T. Westphal, 1998, s. 223–234; M. Hardt, 2000, s. 48, ryc. 2, s. 51 ryc. 3; idem, 2005, s. 35–48.

w latach trzydziestych IX w. wystąpiły procesy dezintegracyjne w państwie karolińskim, nasilone po śmierci Ludwika I Pobożnego.

Dla wyznaczenia przebiegu granicy na wschodzie państwa karolińskiego pomocne są dane pochodzące z kapitulacza z 805 r. wydanego w Thionville (Diedenhofen). Zostały w nim wymienione położone wzdłuż granicy miejsca, w których kupcy mogli ją przekraczać i prowadzić wymianę oraz handel ze Słowianami i Awarami. Jednocześnie Karol ustanowił embargo na wywóz broni i uzbrojenia do wymienionych ziem, co miało zapobiegać w przyszłości wybuchowi zagrożenia ze strony osiadłych wzdłuż granicy plemion. Obok wykorzystania naturalnych przeszkód w postaci rzeki Łaby, górzystych pasm otaczających Kotlinę Czeską oraz Alp Wschodnich, na pozostałych odcinkach przebiegu granicy wyznaczały Bardowick, Magdeburg, Erfurt, Bamberg, Forchheim, Pfreimt i Ratyzbona, Lorch, skąd następnie kierowała się ona w stronę rzeki Enns. Z wymienionych w kapitulaczu miejsc tylko Magdeburg położony był na granicy, natomiast pozostałe znajdowały się w strefie pogranicza. Mimo że kapitulacz z Diednhoffen reguluje kwestie handlu i wymiany, to położenie miejsc w pobliżu granicy pozwala na ustalenie jej linearnego przebiegu, opartego o naturalne elementy środowiska naturalnego.

Hrabiowie odpowiedzialni za nadzór nad poszczególnymi odcinkami granicy zajmowali wysoką pozycję w administracji państwa, a niektórzy z nich byli cesarskimi wysłannikami (*missi*)¹²⁷. Udział Audulfa (obszar jego działania obejmował teren pomiędzy Forchheim a Ratyzboną) i Wernera (rezydował w Lorch i był następcą Goterama) w kampanii przeciwko plemionom czeskim w 805 r. wyraźnie wskazuje na uprawnienia wojskowe¹²⁸. Na początku IX w., dokładniej po zakończeniu wojny awarskiej, Karol Wielki utworzył nowe jednostki administracyjne, jakimi były marchie. Obok istniejącej już marchii Friulu (788), w omawianym okresie powstała kolejna jednostka, jaką była marchia wschodnia bądź awarska, a jedyną wzmiankę w tym zakresie zawdzięczamy rocznikom z Metz¹²⁹ informującym o pobycie Karola w Ratyzbonie, gdzie zapadły stosowne decyzje. Choć nie dysponujemy wyraźnym świadectwem dotyczącym ustanowienia marchii i powierzenia jej konkretnemu hrabiemu, to należy zauważyć, że mało prawdopodobne jest, aby cesarz po śmierci Gerolda I pozostawił Bawarię bez mianowania jego następcy bądź też nie podjął innej decyzji w sprawie zorganizowania obrony wschodniego pogranicza tej dzielnicy.

W polityce omawianego okresu zauważyć można tendencję do budowy – z różnym skutkiem – systemu państw satelickich wzdłuż wschodniej granicy. Jedne z nich powstały w oparciu o silniejsze i długotrwałe związki z państwem frankijskim, jak to miało miejsce w przypadku Karantanii¹³⁰, Chorwacji posaw-

¹²⁷ M. Mittereuer, 1963, s. 3.

¹²⁸ *Chronica Moissiacenses*, a. 805, s. 307.

¹²⁹ *Ann. Mettensess priores*, a. 803, s. 90.

¹³⁰ H.-D. Kahl, 2002; P. Štih, 2010, s. 169–189.

skiej¹³¹ czy na Słowiańszczyźnie Połabskiej – Obodrzyce¹³² i Serbowie łuzycy¹³³. W innych obserwujemy występowanie jedynie formalnych wpływów¹³⁴ (Drogowit księżę Wioletów). Niepowodzeniem natomiast zakończył się eksperyment z budową po upadku chaganatu awarskiego państewka na terenie Pannonii, pomimo aktywnego wsparcia militarnego ze strony frankijskiej¹³⁵. Formy wpływania dworu karolińskiego na wschodnie pogranicze były zróżnicowane: obok działań o charakterze militarnym występowała też zależność trybutarna bądź uznanie władzy zwierzchniej Karola Wielkiego i Ludwika I Pobożnego, manifestowane przy okazji zjazdów dworskich. Jednak nawet wybór księcia odpowiadającego interesom Franków nie stanowił wystarczającej gwarancji dla utrzymania ich wpływów, co dobrze ukazuje przykład Obodrzyców i co potwierdzają relacje źródłowe odnoszące się do działań zbrojnych, do których doszło po rozpadzie monarchii karolińskiej na mocy postanowienia traktatu w Verdun. W każdym razie aż do końca 1 połowy IX w. istniały okoliczności utrudniające rozciągnięcie supremacji karolińskiej na wszystkie plemiona słowiańskie osiadłe od Bałtyku aż po Adriatyk. Problemem były także relacje pomiędzy lokalną administracją frankijską a starszyzną słowiańską, czego dobrym przykładem był wybuch powstania Chorwatów posawskich w latach 819–823. Wydarzenia te spowodowały powstanie groźnego kryzysu w strefie południowo-wschodniego pogranicza. Pełne fiasko polityki frankijskiej na południowym wschodzie ukazał wybuch wojny z Bułgarami, do której doszło za rządów chana Omurtaga.

Poza państwami powstałymi bezpośrednio przy granicy z monarchią karolińską należy zwrócić uwagę także na te, które rozwinęły się z dala od niej. Wykorzystały przy tym dogodną koniunkturę do tego, aby rozwinąć swoje wewnętrzne struktury organizacyjne na tyle, by w dogodnym momencie podjąć – niepozabawioną sukcesów, konfrontację militarną z państwem karolińskim. Modelowym wręcz przykładem są dzieje państwa Mojmirowiców za rządów Rościśława¹³⁶. Prowadził on odmienną politykę aniżeli jego poprzednik, Mojmir I. Jednak, pomimo szeregu spektakularnych sukcesów odniesionych na polu militarnym jak też dyplomatycznym, kontynuacja polityki opartej na długotrwałej konfrontacji nie miała perspektyw. Dobrze natomiast sprawdzała się w krótkich okresach czasu, okazując się skutecznym narzędziem do osiągnię-

¹³¹ D. Dzino, 2010, s. 177–192.

¹³² Np. u Obodrzyców, pomimo dowodów na współdziałanie z Frankami, brak wyraźnych śladów wskazujących na przemiany ustrojowe, prowadzące do budowy organizacji państwa. W omawianym okresie nadal – pomimo wzmianek kronikarzy frankijskich o ich wodzach czy księżętach wymienianych imiennie – mamy do czynienia z organizacją polityczną na etapie wczesnego państwa. Bardziej wyraźne dowody przemian ustrojowych wystąpiły dopiero w X w., H. Łowmiański, 1973, s. 251–261; L. Leciejewicz, 1981, s. 175 zwrócił uwagę, że: „związki polityczne końca VIII i 1 połowy IX w. mimo ich znacznej siły militarnej (...) oraz skłonności do przekazywania godności księżęcej na zasadzie dziedzicznej, nie były niczym więcej niż federacją plemienną”. B. Friedmann, 1986.

¹³³ H. Brachmann, 1991a, s. 51–53; 1991b; 1996; 2001.

¹³⁴ K. Myśliński, 1981, s. 140–143, 149–152; H. Brachmann, 1996.

¹³⁵ *ARF*, a. 805, s. 119–120 oraz a. 811, s. 135; zob. także W. Pohl, 2002, s. 322–323.

¹³⁶ D. Třeštík, 2009, s. 193–221.

cia doraźnych korzyści. Dla plemion słowiańskich nową okazją do nawiązania kontaktów nie tylko z państwem karolińskim i jego wschodnim sukcesorem (*Francia orientalis*), lecz także z Akwileją czy ze Stolicą Apostolską była chrystianizacja¹³⁷. Pod tym względem sytuacja występująca na terenach wzdłuż południowo-wschodniej granicy państwa karolińskiego bardzo różniła się od spotykanej na jej północnym odcinku.

Obok wszystkich wymienionych cech, wschodnia granica państwa karolińskiego miała także wymiar kulturowy, wyznaczając zasięg zachodniej, łacińskiej kultury nie tylko w odniesieniu do religii, lecz także w sferze materialnej, widocznej zwłaszcza w architekturze, sztuce, wyrobach codziennego użytku czy technologii. Zasadne jest zatem pytanie postawione przez L. Leciejewicza o możliwość porównania wschodniej granicy państwa karolińskiego z *limesem* rzymskim¹³⁸. Przebieg granicy wzdłuż Sali (*limes Sorabicus*) tylko w niektórych punktach pokrywał się z lokalizacją obiektów obronnych¹³⁹. Także i na tym odcinku granica nie miała charakteru podziału etnicznego, a w – porównaniu do odcinka nad dolną Łabą – na początku IX w. na prawym brzegu Sali nie wzniesiono obiektów obronnych¹⁴⁰.

Obecne badania nad systemem organizacji granic w okresie rzymskim zmieniły tradycyjnie wyobrażenie na temat *limesu*. W źródłach archeologicznych nie znalazło potwierdzenia występowanie wzdłuż granicy imperium linii ciągłych umocnień wraz z regularnie rozmieszczonymi kasztelami, wieżami strażniczymi i innymi obiektami militarnymi. Czy pomiędzy rzymskim *limesem* a granicą państwa karolińskiego na wschodzie zachodzą podobieństwa? Chodzi nie tylko o występowanie w źródłach frankijskich samej terminologii, lecz także o sposób organizacji ochrony granicy. R. Ernst podjął interesującą próbę analizy określeń istniejących w źródłach historycznych i literackich a odnoszących się do Łaby jako granicy w czasach rzymskich oraz możliwych jej reminiscencji w okresie karolińskim. W rezultacie opowiedział się za użyciem Łaby jako toposu, mającego wzmocnić efekt literacki dzieła¹⁴¹. Z archeologicznego punktu widzenia brak bowiem wyraźnych dowodów, na podstawie których można by było stwierdzić nawiązania pomiędzy *limesem* a granicą państwa karolińskiego na wschodzie. W omawianym okresie jedynie na niektórych jej odcinkach możemy zaobserwować występowanie obiektów militarnych, w widoczny sposób rozgraniczających tereny pozostające pod władzą Karolingów od ziem zasiedlonych przez plemiona słowiańskie.

Osobnym obszarem wzajemnych relacji pozostaje wymiana i handel. Początkowo Karol Wielki w kapitularku z 805 r. (Diedenhofen/Thionville) ustanowił miejsca, w których kupcy mogli przekraczać granicę wschodnią udając

¹³⁷ Idem, 2009, s. 157–185; P. Sommer, D. Třeštík, J. Žemlička, 2007, s. 214–225; K. Polek, 2016.

¹³⁸ L. Leciejewicz, 1978, s. 52.

¹³⁹ M. Hardt, 2000, s. 69–71.

¹⁴⁰ L. Dralle, 1978, s. 205–228; idem, 1981; H. Brachmann, 1991a.

¹⁴¹ F. Ernst, 1976, s. 58–70.

się do ziem zasiedlonych przez Słowian i Awarów¹⁴². Z uwagi na niedawne wojny kapitularz ograniczał wywóz broni do krajów położonych poza wschodnią granicą cesarstwa. Z wymienionych w kapitularzu miejsc związanych z handlem tak lądowym, jak morskim, na uwagę zasługuje Magdeburg¹⁴³. W trakcie prac wykopaliskowych prowadzonych w rejonie katedry natrafiono na ślady dwóch fos ochraniających wzniesiony w okresie karolińskim gród – ośrodek wymiany. Należy podkreślić bardzo dogodne położenie Magdeburga na skrzyżowaniu szlaków komunikacyjnych, tamtędy przebiegał też jeden z ważniejszych szlaków w kierunku wschodnim. Skłoniło to M. Hardta do szukania podobieństwa z analogicznymi rozwiązaniami, jakie w okresie antycznym funkcjonowały nad Renem i Dunajem¹⁴⁴.

Obok kryteriów politycznych, militarnych, geograficznych i religijnych, jednym z wyznaczników granic w omawianym okresie były skupiska reprezentatywnych zabytków, jak przedmioty codziennego użytku, broń czy wyroby rzemiosła artystycznego, występujące poza miejscem ich wytworzenia. Rezultaty badań archeologicznych ukazują rozmieszczenie przedmiotów proveniencji karolińskiej na terenach na wschód od Łaby z wyraźną ich koncentracją w kilku miejscach. Odnosi się to przede wszystkim do militariów (miecze, groty włóczni) w północnej części Połabszczyzny (wyprawa w 789 r. przeciwko Wioletom¹⁴⁵) oraz zachodniej części Bałkanów i w Panonii, będących efektem działań wojennych. W strefie środkowego Dunaju w omawianym okresie doszło bowiem do krzyżowania się wpływów kulturowych z państwa karolińskiego (z Bawarii oraz z Italii), Bałkanów i Bizancjum. Proces przenikania kultur możemy zaobserwować w znaleziskach archeologicznych, przede wszystkim pochodzących z północno-zachodniej części chaganatu awarskiego. Dotyczy to takich przedmiotów, jak: broń i wyposażenie jeździeckie, biżuteria i ozdoby (elementy stroju, okucia pasów) datowane na koniec VIII/IX w. Obok typowych wyrobów reprezentujących typ późnoawarski spotykamy także dzieła zachodniej proveniencji, które po upadku chaganatu zaczęły liczniej napływać do strefy naddunajskiej¹⁴⁶.

Z drugiej strony przykład *emporium Reric*, jakie funkcjonowało na terytorium Obodryców, wskazuje na możliwość powstania i rozwoju miejsc o znaczeniu handlowym znajdujących się poza kontrolą frankijską oraz rozwiniętej wymiany drogą morską. O tym, jaką rolę *emporium* to odgrywało w regionie, świadczy relacja roczników frankijskich informująca o interwencji króla duńskiego Godofryda, który dokonał najazdu i relokacji przebywających kupców

¹⁴² *Capitulare missorum*, c. 7, s. 122–123.

¹⁴³ *Ibidem*; *Chronicon Moissiacense*, a. 806, s. 308.

¹⁴⁴ M. Hardt, 2001a, s. 231 jako przykład podał kasztel Deutz, wzniesiony na prawym brzegu Renu i chroniący Kolonię, a dla Panonii – Aquincum, ob. Budapeszt.

¹⁴⁵ *ARF*, a. 789, s. 84,86; *Ann. q.d. Einhardi*, a. 789, s. 85, 87.

¹⁴⁶ H. Arbman, 1962, s. 235–336; Benda, 1963, s. 199–222; D. Bialeková, 1979, s. 93–103; 1980, s. 28–35; 1999, s. 123–148; Z. Čilinska, 1983, s. 237–276; w odniesieniu do terenów Kotliny Czeskiej N. Profantová, 2011; K. Wachowski, 1991; 1992, s. 5–11; obecność zabytków karolińskich w znanym depozycie z Błatnicy oraz w znaleziskach pochodzących z Mikulczyc w świetle nowych ustaleń przedstawia Z. Robak, 2017, s. 112–131 (miecz i garnitur mieczowy, okucia).

w Reric,¹⁴⁷ osadzając ich w podległym mu Haithabu (Schleswik). Miejsce to było dobrze umocnione wałami o konstrukcji drewniano-ziemno-kamiennej, dodatkowo połączone ze słynnym *Danevirke*, który oddzielał cały Półwysep Jutlandzki od ziem pozostających pod frankijską kontrolą. P.J. Heather przypuszcza, że działający w *emporium* Reric kupcy regularnie zasilali skarbiec książęcy, nie wykluczając też nadania im praw i przywilejów pozwalających na utrzymywanie kontaktów handlowych ze stroną frankijską¹⁴⁸. Jednak, jak wskazują dotychczasowe badania archeologiczne, brak jest przesłanek pozwalających na potwierdzenie powyższej hipotezy, nie mówiąc już o (uchwytnym w materiale wykopaliskowym) napływie do strefy nadbałtyckiej typowych wyrobów pochodzących z obszaru państwa karolińskiego (militaria, przedmioty rzemiosła artystycznego, w tym zwłaszcza naczynia szklane, ozdoby). Dotyczy to przede wszystkim monet, których występowanie na omawianym obszarze jest – w obecnym stanie badań, znikome¹⁴⁹ (jedynie pojedyncze egzemplarze mają karolińską proveniencję).

W poznawaniu zakresu i poziomu wpływów kultury materialnej duże zasługi miały badania archeologiczne, które ukazały, że na wschodniej granicy państwa karolińskiego tylko w nielicznych przypadkach mamy do czynienia z występowaniem obiektów militarnych rozmieszczonych wzdłuż niej. Powstała w następstwie karolińskiej ekspansji granica przybrała bardziej charakter strefy oddziaływania i kontroli. Jednak aktywność na tym kierunku była ograniczona z powodu zaangażowania militarnego państwa karolińskiego na innych kierunkach a także na skutek uwarunkowań wewnętrznych (wybuch wojny domowej za Ludwika I Pobożnego oraz procesy dezintegracji monarchii związane z walkami w latach 840–843). Również rebelie wybuchające na terenach pozostających pod kontrolą Karolingów powodowały ograniczenie ich politycznej roli i możliwości oddziaływania na sąsiednie tereny. Obecność polityczna i militarna Franków nad Łabą przyczyniła się bardziej do destabilizacji sytuacji w regionie aniżeli do jej unormowania. Z jednej strony przyczyną była nieumiejętna polityka administracji karolińskiej, a z drugiej – wzrost aktywności lokalnych środowisk (stosunki z Obodrycami, plemionami serbskimi, Duńczykami oraz Chorwatami), które w zaistniałych warunkach wykazywały przyspieszony społeczno-polityczny rozwój.

Bliskie sąsiedztwo państwa karolińskiego z terenami zasiedlonymi przez Słowian sprzyjało jego oddziaływaniom w zakresie kultury. Dla I ćwierci IX w. modelowym przykładem był Stargrad Wągryjski (= Oldenburg) należący do jednego z najstarszych założeń obronnych nie tylko na terenie osadnictwa Obodryców, lecz także w odniesieniu do Słowiańszczyzny Połabskiej. Badania archeologiczne przeprowadzone na terenie grodziska (pod koniec VIII w. jego powierzchnia uległa podwojeniu – z 1,5 do 3,3 ha), ujawniły pozostałości oka-

¹⁴⁷ ARF, a. 808, s. 126. Odnośnie lokalizacji i identyfikacji tego miejsca w nowych badaniach archeologicznych zob. H. Jóns, 2000, s. 109–134; S. Brather, 2003, s. 514–515; Ch. Lübke, 2003, Sp.748–749

¹⁴⁸ P. Heather, 1997b, s. 177.

¹⁴⁹ K. Wachowski, 1992, s. 76.

załego kompleksu zabudowy stanowiącej rezydencję księżęcą. Jej powstanie datowane jest na dwie fazy¹⁵⁰ – starszą (ok. 780–830) oraz młodszą (830–900). Tworzyły ją obiekty mieszkalne, w tym duża sala¹⁵¹ o charakterze reprezentacyjnym i wymiarach 24x7 m. W pobliżu natrafiono na spichlerz i zabudowania gospodarcze. Z innych znalezisk wymienić należy elementy okuć, garnitur pasowy, zakończenia rzemieni wykonanych z brązu bądź z metali szlachetnych¹⁵² oraz ostrogi¹⁵³.

Recepcja karolińskich rozwiązań w zakresie budowy ewidentnie odnoszących się do sfery władzy (pałac) a także koncentracja prestiżowych przedmiotów związanych z elitą społeczeństwa wskazują na ośrodek władzy¹⁵⁴. Nie można wykluczyć istnienia w tym miejscu dworu księżęcego. Dogodne położenie geograficzne wraz z zapleczem rolnym zapewniły Stargardowi szybki rozwój jako jednego z ważniejszych ośrodków handlowych w strefie bałtyckiej, co potwierdzają źródła pisane¹⁵⁵, jednak dla okresu VIII/IX w. w materiale archeologicznym brak znalezisk (monety i ich depozyty, przedmioty luksusowe), potwierdzających kontakty handlowe z terenami państwa karolińskiego¹⁵⁶.

Jednym z efektów zmian zachodzących w następstwie sąsiedztwa z państwem karolińskim był rozwój różnorodnych form kontaktów – działania militarne, handel i wymiana, stosunki polityczne. W odniesieniu do kultury materialnej w omawianym okresie możemy zaobserwować występowanie wśród znalezisk wielu militariów. Był to rezultat niedawnych walk, w których uczestniczyli także Słowianie będący frankijskimi sprzymierzeńcami. Wśród grupy zabytków w tego okresu uwagę zwracają miecze wraz z garniturem okuć oraz oporządzenie jeździeckie (ostrogi, elementy zdobienia rzędu końskiego). Obszarami, na których możemy zaobserwować przenikanie elementów wczesno-karolińskiej kultury materialnej, są tereny położone w północnej i środkowej części Połabszczyzny, w strefie nadadriatyckiej (Istria, Chorwacja), a także w Panonii. Ostatnie z wymienionych pozostają w korelacji z działaniami militarnymi wojsk frankijskich przeciwko Awarom. Natomiast w odniesieniu do terenów Połabia tamtejsze znaleziska militariów najczęściej łączy się z podjętą w 789 r. wyprawą przeciwko Wieletom¹⁵⁷. Duża koncentracja zabytków na wymienionych terenach to efekt utrzymywania intensywnych kontaktów przede

¹⁵⁰ Badania M. Dulnicza, 1994; 2001 nad chronologią grodu (analiza próbki drewna pod kątem zawartości izotopu ¹⁴C), wykazały czas jego budowy dopiero na VIII w.

¹⁵¹ I. Gabriel, 1986, s. 360–361 oraz 363 ryc. 4:5 i 4:6; 1988, s. 103–291.

¹⁵² Idem, 1986, s. 366, ryc. 7;

¹⁵³ Ibidem, s. 365, ryc. 6:3,5–7.

¹⁵⁴ I. Gabriel, 1986, s. 362 dostrzega w znaleziskach pochodzących z grodu w Stargardzie naśladownictwo karolińskiego stylu dworskiego, czego przykładem są pozostałości po wzniesionym z drewna pałacu, którego rozplanowanie nawiązuje do głównych pałaców frankijskich tego okresu, takich jak Akwizgran, Paderborn czy Ingelheim.

¹⁵⁵ Widukind, *Rerum gestarum saxoniarum*, III, c. 68, s. 142; Helmold, *Cronica Slavorum*, I, c. 69, s. 130.

¹⁵⁶ L. Leciejewicz, 1968, s. 47–56; W. Łosiński, 1995, gdzie omówione problemy przemian osadniczych i rolę, jaką odegrały w nich grody a także *Seehandelsplatze*; I. Gabriel, 1988, s. 109–126; M. Dulnicz, 1999, s. 99 użył określenia *miejsce centralne* w odniesieniu do tego ośrodka.

¹⁵⁷ ARF, a. 789, s. 102, 104; *Ann. q.d. Einhardi*, a. 789, s. 103, 105.

wszystkim w sferze polityczno-militarnej (broń i oporządzenie). Natomiast, jak wskazuje na to dostępny obecnie materiał archeologiczny, znaleziska ze strefy nadmorskiej (monety, ceramika, szkło czy ozdoby wykonane z brązu) należy raczej łączyć z rozwojem handlu i wymiany nad Bałtykiem. Dla okresu VIII/IX w. ich ilość jest jednak bardzo mała¹⁵⁸.

Zmiany, będące rezultatem przesunięcia granicy państwa karolińskiego na wschód, możemy zauważyć także na terenie Dalmacji. Były one częścią procesów, jakie spotykamy na obrzeżach Kotliny Karpackiej, gdzie archeolodzy natrafili na bogate pochówki, ukazujące przeobrażenia w sferze społecznej związane z wyłanianiem się nowych elit. Na przełomie VIII/IX w. w znaleziskach archeologicznych pojawiają się wyroby w typie karolińskim, wchodzące najczęściej w skład inwentarza grobowego. Uwagę zwracają elementy okuć rzędu końskiego, ostrogi, topory bojowe oraz miecze. Dotychczas największą ilość tej broni znaleziono na terenie Dalmacji (19 egzemplarzy mieczy), w tym również typu ULFBERT, pochodzących z pracowni w Nadrenii. Wśród nich wyodrębniono także pozostałe typy, tj. H i K, datowane na VIII/IX w. Do najbardziej reprezentatywnych stanowisk tego typu zaliczyć należy grupę bogato wyposażonych grobów z okolicy Kninu, w wiosce Biskupija-Crkvia, gdzie na pobliskim cmentarzu znajdującym się nieopodal bazyliki natrafiono na wyjątkowo okazałe pochówki członków elity (uwagę zwracają miecze z dekorowanymi głowicami, ostrogi i garnitur okuć). W grupie tej zabytki o proveniencji wczesnkarolińskiej stanowią zdecydowaną przewagę, posiadają także dobrze udokumentowaną chronologię (3 ćwierć VIII w.). Na terenie Moraw (cmentarzyska w Pohansku k. Břeclavi, Mikulczycach) oraz Słowacji zachodniej (Blatnica) możemy zaobserwować pojawienie się podobnych znalezisk pochodzących z tego samego okresu. Bogato wyposażone groby zawierają broń i ozdoby, za pomocą których ówczesne elity wyrażały swoją tożsamość i pozycję w społeczeństwie. Najstarszym okazem miecza z terenu na północ od środkowego Dunaju jest egzemplarz typu D pochodzący z Blatnicy¹⁵⁹. Z czasem archeolodzy zwrócili uwagę na kolejne znaleziska tym razem z Mikulczyc (ostrogi z grobu 50 pochodzącego z rejonu 6 kościoła), wykazujące analogie do depozytu z Blatnicy. Od tego czasu w literaturze przedmiotu upowszechniło się określenie stylu, horyzontu blatnicko-mikulczyckiego¹⁶⁰, datowanego na 1 połowę IX w. z podziałem na dwie fazy, starszą – VIII/IX w. oraz młodszą – 2 ćwierć IX w.

Zróznicowany charakter znalezisk (okucia w stylu późnoawarskim, karolińskim oraz lokalne wyroby) przedmiotów wchodzących w skład depozytu blatnickiego jest przyczyną trudności w określeniu ich pochodzenia (wy-

¹⁵⁸ S. Brather, 1996, s. 68–69 oraz diagram nr 17.

¹⁵⁹ Odkrycia dokonano w 2 połowie XIX w.

¹⁶⁰ J. Poulík, 1963, s. 43; idem, 1973; D. Bialekova, 1979, s. 93 umieściła zabytki z Blatnicy i Mikulczyc w szerszym kontekście geograficzno-kulturowym, łącząc je ze starochorwackimi (Biskupija, Knin, Nin). Pogląd ten jednak pozostaje odosobniony i nie znalazł potwierdzenia w dalszych studiach. Natomiast Z. Čilinská, 1983, s. 237–276 w stylu Blatnica-Mikulczyce wyodrębniła także lokalne warianty i odmiany, jak np. typ Komárno czy Žitavska Toň.

posażenie grobu/ów, depozyt, skarb), a także chronologii¹⁶¹. Niezależnie od powyższych kwestii związanych z recepcją wczesnokarolińskich wyrobów i ich oddziaływania na sąsiednie tereny słowiańskie zaznaczyć należy, że na terenie Europy środkowej co najmniej od 3 ćwierci VIII w. możemy zaobserwować przemiany w sferze społecznej i kulturowej wśród tamtejszych plemion słowiańskich, czego dowodem są znaleziska zabytków wykazujących podobne cechy morfologiczne i chronologiczne. Przyspieszenie tych procesów, uchwytne w materiale archeologicznym i źródłach pisanych, związane było z coraz bardziej widocznym osłabieniem chagnatu awarskiego i wzrastającą aktywnością lokalnych słowiańskich środowisk. Katalizatorem stała się wojna karolińsko-awarska.

W oddziaływaniu karolińskim ważną rolę odegrały także kontakty słowiańskich elit z przedstawicielami frankijskiej arystokracji z terenów nadgranicznych. Sprzyjało to recepcji nowych norm i sposobów zachowania, znajomości języka a niekiedy także zawieraniu związków małżeńskich (np. księżę Nitry Priwina). Z drugiej strony wpływało także na przyspieszenie procesów związanych z koncentracją władzy księżęcej w plemienu, stając się zachętą do przebudowy systemu ustrojowego.

Wielka strategia czy zbieg okoliczności w kształtowaniu się granicy wschodniej?

Wśród historyków od dawna trwa dyskusja czy prowadzone przez Karola Wielkiego działania militarne były realizacją ustalonego uprzednio planu, czy też, przeciwnie – wynikały z zaistniałych okoliczności? Przed laty T. Reuter sformułował hipotezę, że powodem było dążenie do zdobycia łupów i trybutów niezbędnych dla funkcjonowania państwa¹⁶². Z kolei belgijski historyk F.L. Ganshof reprezentował pogląd o występowaniu w działaniach Karo-

¹⁶¹ W archeologii czeskiej i słowackiej miecz z Błatnicy zwyczajowo datuje się na około 800 r. i na tej podstawie ustalono chronologię całej grupy określonej mianem stylu blatnicko-mikulczyckiego. K. Wachowski, 1989, w oparciu o analizę stylistyczną zdobienia okuć i miecza ustalił czas ich powstania na lata 790–830. Występujące wśród nich elementy oddziaływań z kręgu kultury awarskiej i karolińskiej oraz ze strefy śródziemnomorskiej wpłynęły na pogląd o synkretycznym charakterze kultury Słowian w omawianym okresie. W czeskiej literaturze przedmiotu upowszechnił się pogląd o braku silniejszych oddziaływań karolińskich na wytwórczość i zdobnictwo Słowian z terenu Moraw i Kotliny Czeskiej, por. J. Poulík, 1973; 1975; N. Profantová, 2011; Š. Ungerman, 2011. W nowszych badaniach kwestionowane są tradycyjne ustalenia dotyczące pochodzenia oraz chronologii depozytu z Błatnicy, co skłania do rewizji funkcjonujących wśród badaczy poglądów na chronologię całej grupy określonej jako blatnicko-mikulczycka, zob. M. Parczewski, 1986; K. Wachowski, 1989, 1992; historię dotychczasowych badań przedstawił Z. Robak, 2017, s. 140–152. Nawiązania skandynawskie występujące w zdobieniu miecza z Błatnicy omówił H. Arbman, 1962, s. 235–236. Obecnie zwraca się uwagę na możliwość oddziaływań karolińskich za pośrednictwem Skandynawów (reeksport karolińskiej broni) zob. Z. Robak, 2017, s. 112–115, 138–140 i 152, który zwraca uwagę, że obecny stan badań pozwala na datowanie znalezisk pochodzących z terenu państwa karolińskiego nie wcześniej aniżeli na schyłek 1 ćwierci IX w.

¹⁶² T. Reuter, 1985; łupy (o których nadmienił Einhard w relacji z wojny awarskiej) mogły być motywem w działaniach frankijskich, tego dopatruje się też R. Schieffer, zob. Ch.R. Bowlus, 2002, s. 44, przyp. 2.

la Wielkiego znamion strategii, wielkiego planu, którego celem była korona cesarska i zapewnienie państwu dominującej pozycji w Europie¹⁶³. Do tego stanowiska nawiązał jego uczeń – B.S. Bachrach, opowiadając się za istnieniem planów zakładających budowę silnego państwa, którą to tendencję można było zauważyć w polityce frankijskiej jeszcze w okresie wczesnkarolińskim. Karol natomiast dokonał przebudowy dotychczasowych jej celów, a dotyczących planów związanych z cesarską koronacją¹⁶⁴. Natomiast w dawniejszej historiografii sceptyczne stanowisko reprezentował A. Brackmann, wypowiadając się przeciwko łączeniu koronacyjnych planów Karola z jego polityką rozszerzania granic drogą podbojów¹⁶⁵. Zarówno B.S. Bachrach jak i Ch.R. Bowlus mocno akcentowali występowanie elementów wielkiej strategii w poczynaniach dworu karolińskiego. Dowodem tego były działania, jakie Frankowie w 1 dekadzie IX w. prowadzili na terenie Półwyspu Apenińskiego, a przede wszystkim decyzja o wojnie z chaganatem awarskim¹⁶⁶. Według poglądu ostatniego w wymienionych badaczy „When his (=Karola Wielkiego) forces crossed the Enns River in 791, the Frankish ruler had a conquest strategy in mind to govern and organize Mitteleuropa politically and ecclesiastically”¹⁶⁷. Przywołanie na potwierdzenie tej opinii synodu z 796 r. nie stanowi jednak, moim zdaniem, wystarczającego dowodu na potwierdzenie poglądów Ch. R. Bowlusa. Jednocześnie prowadzenie działań militarnych i chrystianizacji na danych terenach było typową praktyką frankijskiej polityki ekspansji, widoczną jeszcze w okresie merowińskim. Natomiast za rządów Karola Wielkiego taki modelowy przykład stanowiła ekspansja na ziemie Fryzów i Sasów. Dlatego analogiczne działania podjęte podczas wojny awarskiej miały cechy rutynowego działania. Nota bene – efekty uchwał synodu nad brzegiem Dunaju (796), poza delimitacją pomiędzy strefą jurysdykcji patriarchatu akwilejskiego a Salzburgiem nie przyniosły danych poświadczających wymierne efekty działalności misyjnej. Natomiast to, co Ch.R. Bowlus uważa za element wielkiej strategii, stanowiło efekt upadku chaganatu awarskiego. Wbrew niektórym opiniom państwo to u schyłku VIII w. postrzegane było jako silny przeciwnik, na co wskazuje skala

¹⁶³ F.L. Ganshof, 1970, s. 50; B. Bachrach, 2001, s. 46–50.

¹⁶⁴ B.S. Bachrach, 2001, s. 1–46. Nie ulega wątpliwości, że Karol dążył do osiągnięcia korony cesarskiej, lecz nie w okolicznościach, w jakich miało to miejsce w 800 r. Wyraźnym potwierdzeniem była prowadzona z dużym rozmachem i dbałością o szczegóły gruntowna przebudowa Akwizgranu: z dawnego pałacyku myśliwskiego w okazały kompleks rezydencjonalny. Stał się on centrum politycznym państwa, a niebawem powstały także kolejne rezydencje władcy – w Paderborn, Ingelheim czy Frankfurcie. Układem architektonicznym i rozplanowaniem pomieszczeń nawiązywały one do Akwizgranu, zob. K. Hauck, 1986; A. Schutz, 2004, s. 323–333. W relacji Einharda, VKM, c. 28, s. 32 natomiast ukazana została dobitnie rola papieżstwa jako dysponenta korony cesarskiej, a władca Franków wystąpił jako jego lennik. Ostatnio kwestię koronacji Karola oraz sposobów pojmowania władzy cesarskiej i jej charakteru we wczesnym średniowieczu podjął H. Mayer-Harting, 1996.

¹⁶⁵ A. Brackmann, 1967, s. 56–75.

¹⁶⁶ Ch.R. Bowlus, 2002, s. 46. Badacz ten uważa (s. 60), że pomiędzy polityką Karola Wielkiego wobec Italii a działaniami przeciwko Awarom nie ma różnic, pozostają one ze sobą ściśle powiązane, a ich podłożem były aspiracje imperialne władcy.

¹⁶⁷ Ch.R. Bowlus, 2007, s. 196.

przygotowań podjętych przez Franków w związku z przystąpieniem przez nich do wojny¹⁶⁸. Pomimo wybuchu walk wewnętrznych w chaganacie oraz zdobycia *hringu*, gdzie mieściła się siedziba władcy, definitywne pokonanie Awarów zajęło Karolowi czas aż do 805 r.

Jedynie w przypadku dwóch wojen, jakie prowadził Karol Wielki, ich genezę możemy łączyć z dążeniem do osiągnięcia określonej konfiguracji granic, w pełni odpowiadających interesom politycznym i militarnym państwa frankijskiego. Były to działania przeciwko plemionom saskim oraz chaganatowi awarskiemu. Decyzja Karola Wielkiego o wybuchu wojny z Sasami miała charakter w pełni strategiczny, albowiem jej celem było zapewnienie bezpieczeństwa głównym frankijskim ośrodkom administracji świeckiej i kościelnej, położonym w dolinach środkowego i dolnego Renu, Mozy i Skaldy, a znajdującym się w stosunkowo bliskiej (około 100 km) odległości od terytorium osadnictwa Sasów. Nie bez znaczenia był też fakt braku umocnień wzdłuż południowej granicy frankijsko-saskiej, co – zdaniem Einharda, stanowiło przyczynę częstych nieporozumień i przypadków jej naruszania, zresztą przez obie strony¹⁶⁹.

W przypadku drugiego z konfliktów, z chaganatem awarskim, jego geneza pozostawała w ścisłym związku z karolińską polityką wobec księstwa Agilolfingów. Było ono zależne od królestwa frankijskiego, co potwierdził Tassilo III w akcie komendacji w Compiegne w 757 r. Jednocześnie Bawaria zachowała sporo z dawnej samodzielności. Książę Tassilo III dążył do realizacji własnych planów politycznych mających zapewnić mu niezależność, a pomocne w tym było pokrewieństwo (przez małżeństwo ojca księcia z córką Karola Martela, Hiltrudą) z rodem Pepinidów. Przejawiało się to w rozszerzaniu wpływów na tereny położone w strefie alpejskiej (Karantania). Nie mniej wymownym kierunkiem w jego polityce stały się kontakty z papieżstwem, będące – jak się obecnie przypuszcza – przygotowaniem do koronacji królewskiej¹⁷⁰. Służyła temu także wyprawa księcia do Rzymu w 768/769 r., gdzie miał miejsce chrzest jego syna¹⁷¹ oraz fundacja klasztoru w Innichen. Dlatego Karol Wielki nie mógł pominąć kontaktów bawarsko-longobardzkich, wzmocnionych małżeństwem Tassilona III z córką Dezyderyusza III. Wobec polityki Karola Wielkiego książę bawarski zawarł układ z chaganatem Awarów – państwem, które

¹⁶⁸ Dotyczyło to podjęcia realizacji ambitnego przedsięwzięcia, jakim była budowa kanału łączącego Ren z Dunajem. To pozwoliłoby na szybkie przetrzymywanie wojsk na tamtejszy teatr działań wojennych wraz z zaopatrzeniem. Można w tej decyzji dostrzec wpływ doświadczeń z przebiegu wojny z Sasami i wykorzystaniem floty w trzeciej jej fazie. Zob. K. Greve, R. Koch, 1995; Leithold E., Zielhofer Ch., Berg-Hobohm S., Schnabl K., Kopecy-Hermanns B., Bussmann J., Härtling J.W., Reicherter K., Unger K., 2012.

¹⁶⁹ Einhard, *VKM*, c. 7, s. 9.

¹⁷⁰ Manifestowały się one także w ówczesnej kulturze politycznej, czego dowodem jest list autorstwa mnicha Klemensa zawierający odwołania do starotestamentowej tradycji królów i proroków, których spadkobiercą był właśnie Tassilo III. Zob. analizę tego tekstu M. Garrison, 1998 oraz W. Fałkowski, 2011, s. 170–171.

¹⁷¹ Szerzej zob. J. Jahn, 1991, s. 390–394; łączył ją z planami nawiązania bliższych związków z papieżstwem.

także odczuwało zagrożenie ze strony frankijskiego królestwa. Było to szczególnie widoczne po podboju ziem Longobardów w Italii (772–774). W rezultacie doszło do zmiany dotychczasowego układu sił w regionie, z czego dobrze zdawał sobie sprawę chaganat. Dlatego należy sądzić, że to usunięcie Tassilona III oraz aneksja Bawarii przez Karola Wielkiego spowodowały reakcję ze strony chaganatu. Czas trwania wojny oraz działania jej towarzyszące wskazują na znaczenie tych zmagani w militarnym wysiłku państwa karolińskiego. Jednak – wbrew niektórym opiniom – uważam, że u jej genezy znajdowała się przede wszystkim unifikacyjna polityka Karola Wielkiego, prowadzona w odniesieniu do terenów położonych na wschód od Renu, jak też ekspansja na Półwyspie Apenińskim. Zbiegła się ona również z ambitnymi planami księcia Tassilona III, dążącego do zmiany dotychczasowych relacji z państwem frankijskim. W wydarzeniach, które doprowadziły do wybuchu wojny z Awarami, zauważyć możemy więc klasyczną zasadę *domina*.

Po upadku chaganatu awarskiego doszło do powstania nowego układu sił w regionie. Wyrażną przewagę uzyskało w nim państwo karolińskie i aż do 1. ćwierci IX w. pozycja ta nie była zagrożona. Według *Ordinatio imperii* (817) strefa wpływów politycznych cesarstwa Ludwika I Pobożnego rozciągała się od ujścia Łaby aż po ujście Morawy (prawobrzeżny dopływ Dunaju) i dolny bieg Cisy¹⁷². Karolingom nie udało się jednak stworzyć stabilnej sytuacji na terenach położonych wzdłuż granicy wschodniej. Wskazują na to kampanie skierowane na tereny Kotliny Czeskiej (połączone z pacyfikacją tamtejszych plemion¹⁷³), przeciw Serbom¹⁷⁴ znad Sali i Łaby oraz na terenie Panonii¹⁷⁵, a także budowa kaszтели nad dolną Łabą. Również nie zostały w pełni zrealizowane plany utworzenia w bezpośrednim sąsiedztwie granicy państw satelickich, jak choćby awarskiego w Panonii. Na przeszkodzie stanęła widoczna aktywność lokalnych słowiańskich środowisk, które okazję, jaką był upadek chaganatu awarskiego, wykorzystywały dla ekspansji osadniczej i wyparcia resztek ludności awarskiej z Panonii. Był to czynnik, który w znaczący sposób ograniczał możliwości rozwoju plemion słowiańskich w strefie środkowego Dunaju. Zaistniała sytuacja zmusiła Karola do podjęcia w 805 i 811 r. interwencji wojskowych na terenie Panonii dla obrony reszty ludności awarskiej, której wyznaczono nowe tereny do zasiedlenia. W planach karolińskich tzw. rezerwat awarski miał być przeciwwagą dla liczniejszych i coraz bardziej aktywnych plemion Słowian w regionie. Jednak próba ta zakończyła się niepowodzeniem¹⁷⁶. Innego rodzaju działania, mające zapewnić ochronę granicy, dotyczyły osadzenia na tronie książęcym własnego kandydata. Jako przykład wymienić należy księcia Obodryców – Sclawomira czy ingerencję w następ-

¹⁷² *Ordinatio imperii* a. 817, nr 136, s. 271.

¹⁷³ ARF, a. 805, s. 120 źródło poinformowało o śmierci księcia Lecho (*ducem nomine Lechonem*).

¹⁷⁴ ARF, a. 806, s. 121.

¹⁷⁵ ARF, a. 811, s. 135.

¹⁷⁶ ARF, a. 805, s. 119–120 siedziby te znajdowały się pomiędzy Sabarią/Szombathely a Carnuntum/Petronell, tj. na wschód od Jeziora Nezyderskiego. Szerzej zob. W. Pohl, 2002, s. 322. Tereny te zasiedliła grupa ochrzczonych Awarów, którym przewodził kapkan Teodor.

stwo tronu w Danii, po śmierci króla Godofryda (+810). Działania te również nie przyniosły spodziewanego efektu, jakim byłaby stabilizacja granicy. Pomimo aktywności poszczególnych plemion Słowian zza wschodniej granicy, niebawem po zakończeniu wojny z Sasami i Awarami Karol Wielki zaangażował się w sprawy arabskie na Półwyspie Iberyjskim.

Do szczególnie newralgicznych miejsc należał południowo-wschodni odcinek granicy monarchii karolińskiej przebiegający pomiędzy Alpami wschodnimi a Adriatykiem (północno-wschodnia część Półwyspu Bałkańskiego). Jeszcze podczas trwania wojny z Awarami doszło do wybuchu rebelii na Półwyspie Istria, a *dux* marchii friuńskiej – Eryk, zginął podczas interwencji w okolicy miasta Tharsatica¹⁷⁷. Istria, z racji swojego położenia geograficznego, odgrywała zasadniczą rolę w utrzymaniu bizantyjskiej obecności w regionie. Mogła także stanowić bazę dla akcji politycznych i militarnych na terenie północno-zachodniej części Bałkanów. Wbrew opinii Einharda, Karol Wielki zaniechał podboju miast na wybrzeżu dalmatyńskim nie ze względu na przyjaźń z cesarzem bizantyjskim, lecz z braku floty, bez której przeprowadzenie oblężenia nie gwarantowało sukcesu. Obecność frankijska w Italii przyczyniła się jednak do wytworzenia napięcia w strefie nadadriatyckiej. Stało się to widoczne już na początku IX w. Powodem było objęcie w 804 r. w Wenecji władzy przez dwóch dożów¹⁷⁸, mających poparcie ze strony zwolenników opcji profrankijskiej. Rok później przybyli oni na dwór Karola Wielkiego w towarzystwie ks. Pawła oraz biskupa Donata. Wzmianka o Wenecji i Dalmacji występująca w *Divisio regnorum* (806) wskazuje na wpływy, jakie państwo karolińskie posiadało w północno-wschodniej części Adriatyku¹⁷⁹. Możemy z dużym prawdopodobieństwem sądzić, że to było powodem, dla którego Bizancjum wysłało w ten rejon flotę i przystąpiło do blokady laguny weneckiej. Rozejm zawarty przez króla Italii Pepina z dowódcą eskadry – Nicetasem zapobiegł eskalacji konfliktu. Niebawem doszło także do kryzysu w stosunkach dyplomatycznych z Konstantynopolem, w rezultacie którego miasto nad Adriatykiem oraz znaczna część terytorium Wenecji została zajęta przez wojska Karola (wojna 810–812). W ten sposób¹⁸⁰ Karol zamierzał skłonić Bizancjum do podjęcia rozmów o uznaniu jego cesarskiej koronacji z 800 r. Sytuacja uległa zmianie dopiero po nieudanej interwencji cesarza Nicefora I przeciwko Bułgarom i klęsce wojsk bizantyjskich w górach Haemus (811). Ostatecznie po objęciu władzy przez Michała I Rangabe w Akwizgranie zawarto pokój¹⁸¹, który przyniósł oczekiwaną stabilizację w regionie. W jego następstwie Bizancjum odzyskało posiadłości na wybrzeżu dalmatyńskim, natomiast Karolingom przypadły – Dalmacja, Liburnia i Wenecja. Niestety, pokój akwizgrański przyniósł też podział terenów nad-

¹⁷⁷ ARF, a. 799, s. 108; *Ann. q.d. Einhardi*, a. 799, s. 109.

¹⁷⁸ ARF, a. 806, s. 120–121 (*Willeri et Beatus duces Venetiae*).

¹⁷⁹ *Divisio regnorum*, a. 806, §2, s. 126; ARF, a. 806, s. 120–121.

¹⁸⁰ Ch.R. Bowlus, 2007, s. 189 podkreśla inny jeszcze powód, mianowicie dążenie Karol Wielkiego do zabezpieczenia szlaków komunikacyjnych pomiędzy Italią a terenami w Europie środkowej oraz Bałkanami.

¹⁸¹ ARF, a. 812, s. 136; M. McCormick, 2008, s. 415–418; D. Dzino, 2010, s. 182–183; P. Štih, 2010, s. 226–227.

adriatyckich pomiędzy Grado i Akwileję, co w rezultacie stało się przyczyną fiaska dążeń pierwszego z wymienionych ośrodków do rozszerzenia wpływów kościelnych w regionie. Był to jeden z powodów, dla którego patriarcha Grado, Fortunat, opowiedział się za księciem Ljudewitem, wysyłając mu inżynierów pomocnych przy pracach nad wzmocnieniem fortyfikacji miast pozostających w rękach rebeliantów walczących z wojskami karolińskimi.

Niebawem, bo już w 817 r. doszło do ucieczki na ziemie kontrolowane przez Ludwika I Pobożnego jednego z plemion słowiańskich, pozostających dotąd pod zwierzchnością chana Bułgarów. Choć nie spowodowało to wybuchu wojny, jednak sytuacja w regionie pozostała napięta. Poważniejsze natomiast konsekwencje miał incydent wywołany przez margrabiego Cadolaha, w rezultacie którego doszło do wybuchu wojny domowej z udziałem Chorwatów posawskich, wspartych czynnie przez inne plemiona słowiańskie. W latach 819–823 tereny dolnej Panonii (pomiędzy Drawą i Sawą) stały się widownią ciężkich walk zanim wojska frankijskie zdołały pokonać rebeliantów, na czele których stał ks. Ljudewit¹⁸². Autorytet Ludwika I Pobożnego wśród plemion znad wschodniej granicy potwierdził zjazd dworski zwołany do Frankfurtu w 822 r, a obecność wysłanników wszystkich plemion od ujścia Łaby aż po ujście Cisy wskazuje na zachowanie status quo na terenach bezpośrednio przyległych do wschodniej granicy¹⁸³. Nie powstrzymało to jednak procesów transformacji zachodzących wewnątrz plemion pozostających pod karolińską kontrolą, a kryzys w latach 819–823 ujawnił trudności w utrzymaniu karolińskiej dominacji w regionie.

Dla dotychczasowego systemu organizacji granicy wschodniej poważniejszym wstrząsem aniżeli rebelia Chorwatów był najazd Bułgarów i wojna w latach 827–832. Ukazała ona dobitnie nie tylko słabość zorganizowania obrony pogranicza, lecz przede wszystkim brak rozeznania potencjalnego niebezpieczeństwa grożącego ze strony chana Omurtaga, jakkolwiek nie brakowało przesłanek wskazujących na plany ekspansji władcy bułgarskiego w kierunku zachodnim. Sygnałem była ucieczka plemienia Timoczan spod władzy chana i zwrócenie się do Ludwika I Pobożnego z prośbą o protekcję i możliwość osiedlenia się na obszarze pozostającym pod kontrolą karolińską. Inny problem stanowiła rozległość marchii rządzonej przez Cadolaha i związane tym zadania. Nie bez znaczenia były też relacje łączące margrabiego z naczelnikami słowiańskimi znajdującymi się pod jego jurysdykcją oraz sposób, w jaki byli traktowani¹⁸⁴, co – przy braku reakcji ze strony dworu cesarskiego – stało się powodem wszczęcia rebelii.

¹⁸² Einhard, *VKM*, c. 15, s. 18; *ARF*, a. 824, s. 155: określają Bornę jako – *dux Dalmatiae atque Liburniae*; *Vita Hludovici imeratoris*, c. 31, s. 624; kronikarz księcia chorwackiego Liutde-wita nazywa *rectoris inferioris Panoniae*; natomiast Borna, c. 33, s. 624, 625 występuje jako *dux Dalmatiae*.

¹⁸³ *ARF*, a. 822, s. 159.

¹⁸⁴ Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, c. 30, s. 144; *Vita Hludovici imperatoris*, c. 31, s. 624.

Aż do początku lat czterdziestych IX w. granica wschodnia państwa karolińskiego pozostawała stabilna a źródła nie odnotowały wystąpienia konfliktu militarnego na miarę tego z lat 819–823. Dopiero wybuch wojny domowej pomiędzy spadkobiercami Ludwika Pobożnego (+840) spowodował powstanie alternatywy wobec dotychczasowego położenia słowiańskich *gentes* w stosunku do monarchii karolińskiej. Nieprzypadkowo roczniki fuldajskie odnotowały wówczas przebieg licznych kampanii podejmowanych przeciwko plemionom z terenu Kotliny Czeskiej, Morawianom i plemionom połabskim¹⁸⁵. W efekcie powodowało to długotrwałe działania militarne angażujące siły i środki państwa wschodniofrankijskiego, nie przynoszące jednak większych rezultatów. Znaczącym rysem polityki króla Bawarii – Ludwika zwanego Niemieckim, było przywrócenie status quo w relacjach z plemionami słowiańskimi z okresu rządów Karola Wielkiego. Obok nacisków militarnych celowi temu służyło tworzenie zależnych księstw słowiańskich, czego klasycznym przykładem była kariera wygnanego z Nitry Priwiny¹⁸⁶. Po śmierci władcy księstwo otrzymał jego syn Kocel, zyskując dużą swobodę działania, na co wskazuje czynne poparcie dla działalności Metodego oraz realizacji ambitnych zamierzeń papieżstwa w odniesieniu do Europy środkowej¹⁸⁷. Powyższe przykłady ukazują zmiany, jakie nastąpiły w sposobie wyrażania autorytetu władców karolińskich w stosunku do książąt i naczelników słowiańskich zza wschodniej granicy. Dzieje państwa morawskiego za rządów Rościława stanowią natomiast dobrą ilustrację wykorzystania różnych nadarzających się okazji w stosunkach z monarchią wschodniofrankijską¹⁸⁸.

Mimo podejmowanych przez Karolingów prób budowy trwałego systemu zabezpieczenia granicy na wzór *limesu* rzymskiego, w omawianym okresie brak wyraźnych efektów tych działań. Istotną przyczynę fiaska tych planów upatrywać należy w coraz bardziej widocznej aktywności lokalnych słowiańskich środowisk, zwłaszcza na terenach pomiędzy Dunajem, Drawą i Sawą, czy też na terenie połabszczyzny północno-zachodniej. Niewątpliwie ważnym powodem było też zaangażowanie Karola w Italię, nad Adriatykiem czy w Hiszpanii, co skutkowało koniecznością dyslokacji sił, w rezultacie powodując ich osłabienie. Ponadto jeszcze pod koniec życia Karola Wielkiego zauważyć możemy wystąpienie niekorzystnych tendencji, które w przyszłości ulegną nasileniu (najazdy wikingów, konflikty wewnętrzne, dekoniunktura gospodarcza). Nie pozostało to bez wpływu na położenie państwa karolińskiego. Jak zauważyła J.M.H. Smith, “historiography of the Carolingian frontier is disputed territory – the inevitable legacy of early medieval imperialism”¹⁸⁹.

¹⁸⁵ *Ann. fuld.*, a. 846, 848, 849, s. 365–366; *Ann. bert.*, a. 847, s. 72.

¹⁸⁶ *Covnersio*, c. 11, s. 50, 52.

¹⁸⁷ *ŽMet.*, c. VIII.17, s. 109; M. Betti, 2014, s. 68–71, 88–90, 133–138.

¹⁸⁸ D. Třeštík, 2009, s. 222–246.

¹⁸⁹ J.M.H. Smith, 2002, s. 189.

Bibliografia

Wykaz skrótów

EME – “Early Medieval Europe”.

Ergbd. – Ergänzungsband.

Europas mitte um 1000 – Europas Mitte um 1000 Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie. Handbuch zur Ausstellung, Bd 2, Hrsg. A. Wiczorek, H.-M. Hinz, Stuttgart 2000.

Frontiers in the in the Roman world – Frontiers in the Roman world. Proceedings of the ninth workshop of the International Network Impact of Empire (Durham, 16–19 April 2009), ed. O. Hekster, T. Kaizer, (Impact of Empire vol. 13), Leiden–Boston.

LdMA – Lexikon des Mittelalters.

MGH – Monumenta Germaniae Historica.

MIÖG – Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung

NCMH – *The New Cambridge Medieval History, vol. 2: c. 700-c. 900*, ed. R. McKitterick, Cambridge 2002.

RGA – *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde von Johannes Hoops*. Zweite Auflage Hrsg. von Heinrich Beck, Herbert Jankhun, Hans Kuhn, Kurt Ranke, Reinhard Wenskus, Berlin–New York.

SRG – Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex MGH separatim editi.

SS – Scriptores

Źródła drukowane

Ad Carolum regem, [w:] *Theodulfi carmina*, ed. E. Dümmler, MGH Poetarum latinorum medii aevi I, Poetae Carolini aevi 1, Berolini 1881, s. 483–489.

Alcuini epistolae, ed. E. Dümmler, MGH, Epistolarum IV, Karolini aevi 2, Berolini 1895, s. 1–481.

Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum orientalis, ed. G. H. Pertz, F. Kurze, MGH, SRG 7, Hannoverae 1891 (cyt. *Ann. fuld.*)

Annales Bertiniani, ed. G. Waitz, MGH SRG, Hannoverae 1883 (cyt. *Ann. bert.*)

Annales Iuvavenses maximi, ed. H. Bresslau, MGH SS 30/ 2, Hannover 1934, s. 732–741.

Annales Laureshaimenses, ed. G.H. Pertz, MGH SS 1, Hannover 1826, s. 22–59.

Annales Mettenses priores, ed. B. de Simson, MGH SRG, Hannoverae et Lipsiae 1905.

Annales sancti Amandi, ed. G.H. Pertz, MGH SS 1, Hannoverae 1826, s. 6–14.

Annales sancti Emmerammi Ratisponensis minores, ed. G.H. Pertz, MGH SS 1, Hannoverae 1826, s. 91–94.

Annales qui dicuntur Einhardi, ed. F. Kurze, MGH, SRG, Hannover 1895.

Annales regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi, ed. F. Kurze, MGH, SRG, Hannover 1895 (cyt. *ARF*).

Annales Wirziburgenses a. 687–1102, ed. G.H. Pertz, MGH SS 2, Hannoverae 1829, s. 239–247.

- Capitularae missorum, Thionville/Didenhofen*, ed. A. Boretius, MGH Legum sectio II, Capitularia regnum Francorum, t. 1, Hannoverae 1883, nr 44, s. 122–123.
- Chronicarum quae dicuntur Fredegarii scholastici libri IV*, ed. B. Krusch, MGH SRMerov. 2, Hannover 1888, s. 1–168 (cyt. Fredegar, *Chronica*).
- Chronicon Moissiacense*, ed. G.H. Pertz, MGH SS 2, Hannoverae 1829, s. 257–259 (cyt. *Chron. Moissac.*).
- Constantinus Porphyrogenitus, De administrando imperio*, ed. G. Moravcsik (Corpus fontium historiae Byzantinae 1), Washington DC ²1967.
- Conventus episcoporum ad ripas Danubii*, ed. A. Werminghoff, MGH, Concilia 2/1, Concilia aevi Karolini 1/1, 742–817, Hannover-Leipzig 1906, s. 172–176.
- Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, ed. H. Wolfram, *Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*, Wien-Köln-Gratz 1979 (cyt. *Conversio*).
- De Pippini regis victoria Avarica*, ed. E. Dümmler, MGH Poetarum latinorum medii aevi, 1, Poetae Carolini aevi 1, Berolini 1881, s. 116–117.
- Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Danubii (tzv. Bavorský geograf)*, ed. B. Horák, D. Trávníček, Rozpravy Československé Akademie Věd. Řada společenských věd, 86(2), Praha 1956.
- Divisio regnorum*, a. 806, ed. A. Boretius, MGH, Leges 2/1, Capitularia regum Francorum 1, Hannover 1883, nr 45, s. 126–130.
- Einhardi Vita Karoli magni*, ed. O. Holder-Egger, MGH SRG 25, Hannover 1911 (cyt. Einhard, VKM).
- Epistolae Austrasicae*, ed. W. Gundlich, MGH Epist., III. Epistolae Merovingici et Karolini aevi, 1, ed. E. Dümmler, Berolini 1892, s. 110–153.
- Gesta archiepiscoporum Salisburgensium*, ed. W. Wattenbach, MGH SS 11, Hannoverae 1854, s. 1–10.
- Heitonis visio Wettini*, ed. E. Dümmler, MGH Poetarum latinorum medii aevi II. Aevi Carolini 2, Berolini, 1884, s. 267–275.
- Helmoldi presbyteri Bozoviensis Cronica Slavorum*, ed. J.M. Lappenberg, B. Schmeidler, MGH SRG 32, Hannoverae 1937.
- Herimanni Augensis chronicon, a. 1–1054*, ed. G.H. Pertz, MGH SS 5, Hannoverae 1844, s. 67–133.
- Magistri Adami Bremensis gesta Hammenburgensis ecclesiae pontificium*, ed. B. Schmeidler, MGH, SRG 2, Hannover-Leipzig 1917.
- MGH Epistolarum VI, Karolini aevi 4, ed. E. Perels, Berlin 1925, nr 185, s. 310.
- Monachi sangallensis de gestibus Karoli imperatoris libri duo*, ed. G.H. Pertz, MGH SS 2, Hannoverae 1829, s. 726–763.
- Ordinatio imperii a. 817*, ed. A. Boretius, MGH, Leges 2/1, Capitularia regum Francorum 1, Hannover 1883, s. 270–273.
- Prokopiusz z Cezarei, *O budowlach*, przekład, wstęp i objaśnienia P.L. Grotowski, Warszawa 2006.
- Versus Paulini de Herico duce*, ed. E. Dümmler, MGH, Poetae Latini aevi Carolini 1, Berlin 1881, s. 131–133.
- Vita Meinwerici episcopi Hildesheimensis auctore Wolpherio*, ed. G.H. Pertz, MGH SS 11, Hannoverae 1854, s. 104–161.

- Vita Hludovici imperatoris*, ed. G.H. Pertz, MGH SS 2, Hannoverae 1829, s. 607–648.
- Widukindi monachi Corbiensis, *Rerum gestarum Saxonicarum libri tres*, ed. G. Waitz et K.A. Kehr, recognovit H.-E. Lohmann, P. Hirsch, MGH SRG 60, Hannover 1935 (cyt., Widukind, *Res gestae Saxonicae*).
- Żywot Konstantyna, [w:] *Apostołowie Słowian. Żywoty Konstantyna i Metodego*, przekład, wstęp i objaśnienia T. Lehr-Splawiński z uzupełnieniami, komentarzem i posłowiem L. Moszyńskiego, Warszawa 1988, s. 53–100 (*ŻKon.*).
- Żywot Metodego, [w:] *Apostołowie Słowian. Żywoty Konstantyna i Metodego*, przekład, wstęp i objaśnienia T. Lehr-Splawiński z uzupełnieniami, komentarzem i posłowiem L. Moszyńskiego, Warszawa 1988, s. 101–115 (cyt. *ŻMet.*).

Opracowania

- Abel S., Simson B., 1883, *Jahrbücher des deutschen Reiches unter Karl der Großen*, II, (Jahrbücher der deutschen Geschichte, Bd 5), Leipzig.
- Anderson H.H., 1984, *Danewerk*, RGA 5, s. 236–243.
- Anderson J.A., 2008, “*Treacherous Factions*”: *shifting frontier alliances in the breakdown of Sino-Vietnamese relations on the eve of the 1075 border war*, [w:] *Battlefronts real and imagined. War, border and identity in the Chinese middle period*, ed. D.J. Wyatt, Houndmills, New York, s. 191–226.
- Anderson M., 1996, *Frontiers. Territory and state formation in the modern world*, Cambridge.
- Arbman H., 1962, *Blatnica und Vaage*, “*Pamatký Archeologické*” 53(2), s. 331–338.
- Bachrach B.S., 2001, *Early Carolingian warfare. Prelude to empire*, Philadelphia.
- Idem, 2013, *Charlemagne’s early campaigns (768–777). A diplomatic and military analysis*, (History of Warfare, vol. 82), Leiden–Boston.
- Benda K., 1963, *Karolinská složka blatnického nálezu*, „*Slovenská Archeologia*” 11(1), s. 199–222.
- Bender Th., 2011, *Writing American history, 1789–1945, vol. 4; 1800–1945*, [w:] *The Oxford history of historical writing, vol. 5: Historical writing since 1945*, ed. S. Macintyre, J. Maigushca, A. Pók, Oxford, s. 369–389.
- Berend N., 1999, *Medievalists and the notion of the frontier*, „*The Medieval History Journal*” 2(1), s. 55–72.
- Eadem, 2001, *At the gate of Christendom*, Cambridge.
- Eadem, 2016, *The mirage of East Central Europe. Historical regions in a comparative perspective*, [w:] *Medieval East Central Europe in a comparative perspective. From frontier zones to lands in focus*, ed. G. Jaritz, K. Szende, New York, s. 9–23.
- Betti M., 2014, *The making of Christian Moravia (858–882). Papal power and political reality*, (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, vol. 24), Brill, Leiden–Boston.
- Bialeková D., 1979, *Zur Datierungsfrage archäologischer Quellen aus der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts bei den Slawen nördlich der Donau*, [w:] *Rapports du IIF Congrès International d’Archaeologie Slave*, t. 1, ed. B. Chropovský, Bratislava, s. 93–103.
- Eadem, 1980, *Odras franských vplyvov v kultúre Slovanov. (K otázke datovania blatnicko-mikulčického hotizontu)*, [w:] *IV. Mezinárodní Kongres Slovenskej Archeologie. Sofia 15.–22. Septembra 1980. Zborník referátov ČSSR*, Nitra 1980, s. 28–35.

- Eadem, 1996, *Zur Datierung archäologischer Quellen vom ende des 8. Bis mitte des 9. Jharhundert im nördlichen Teil des Karpatenbeckens*, [w:] *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der Donau vom 6. Bis zum 11. Jahrhundert. Sympisium Nitra 6. Bis 10. November 1994*, Hrsg. D. Bialeková, J. Zábojník, Bratislava, s. 249–256.
- Eadem, 1999, *Beginnings of contacts of Moravian Slavs with Carolingian world*, [w:] *Thessaloniki-Magna Moravia. Proceedings of the International conference, Thessaloniki 16.–19. October 1997*, Thessaloniki, s. 123–148.
- Billington, 1997, *The frontier thesis. Valid interpretation of American history*, New York.
- Birley A.R., 2002, *Fifty years of Roman frontier studies*, [w:] *Limes XVIII. Precedings of the 18th International Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, September 2000*, ed. P. Freeman, J. Bennett, Z.T. Fiema, B. Hoffmann, Oxford, s. 1–11.
- Bogue A.G., 1994, *Frederick Jackson Turner reconsidered*, “The History Teacher” 27 (2), s. 195–221.
- Borgolte M., 2003, *Dux, dukat. § II.2: Merowingisches Frankenreich*, LdMA 3, München, Sp. 1488–1490.
- Bowlus Ch.R., 2002, *Italia-Bavaria-Avaria. The great strategy behind Charlemagne’s Renovatio Imperii in the West*, „Journal of Medieval Military History” 1, s. 43–60.
- Idem, 2007, *Mitteleuropa: The making of Europe between Byzantium and the Latin west, ca. 800–1025*, [w:] *Paradigms and methods in early medieval studies*, ed. C. Chazelle, F. Lifshitz, New York, s. 185–202.
- Brachmann H., 1991a, *Die sorabische Stammesgruppe im Rahmen des römisch-deutschen Kaiserreiches*, [w:] *Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny Zachodniej*, pod red. L. Leciejewicza, (Śląskie Sympozja Historyczne 1), Wrocław–Warszawa, s. 49–76.
- Idem, 1991b, *Der Limes Sorabicus-Geschichte und Wirkung*, „Zeitschrift für Archäologie” 25, s. 177–207.
- Idem, 1996, *Westslawische Burgherrschaft im Übergang von der Stammes- zur Staatsgesellschaft*, „Berliner Jahrbuch für Osteuropäische Geschichte” 1, s. 55–73.
- Brackmann A., 1967, *Die Anfänge der Slawenmission und die Renovatio Imperii des Jahres 800*, [w:] idem, 21967, *Gesammelte Aufsätze*, Darmstadt, s. 56–75.
- Brather S., 1996, *Merowinger- und karolingerzeitliches “Fremdgut” bei den Nordwestslawen*, “Prähistorische Zeitschrift” 71(1), s. 46–84.
- Idem, 2003, *Reric*, RGA 24, s. 514–515.
- Brose M.C., 2008, *People in the middle Uyghurs in the northwest frontier zone*, [w:] *Battlefronts real and imagined. War, border and identity in the Chinese middle period*, ed. D.J. Wyatt, Houndmills, New York, s. 253–289.
- Bruce Ross J., 1945, *Two neglected paladins. Erich of Friul and Gerold of Bavaria*, „Speculum” 20 (2), s. 211–235.
- Brunner K., 1973, *Die fränkischen Fürstentitel im neunten und zehnten Jahrhundert (Intitulatio 2. Lateinische Herrscher und Fürstentitel in neunten und zehnten Jahrhundert*, Hrsg. H. Wolfram), *MIÖG, Erg. Bd 24*, Wien, s. 179–340.
- Burns R.I., 1992, *The significance of the frontier in the Middle Ages*, [w:] *Medieval frontier societies*, ed. R. Bartlett, A. MacKay, Oxford, s. 307–330.

- Carpenter R.H., 1977, *Frederick Jackson Turner and the rhetorical impact of the frontier thesis*, "Quarterly Journal of Speech" 63 (2), s. 117–129.
- Casey P.J., 1996, *Justinian, the limitanei and Arab-Byzantine relations in the 6th century*, "Journal of Roman Archaeology" 9, s. 214–222.
- Cherry D., 2007, *The frontier zone*, [w:] *The Cambridge economic history of the Greco-Roman world*, ed. W. Scheidel, I. Morris, R. Saller, Cambridge, s. 720–740.
- Claude D., 1986, *Dux. III: dux in der Spätantike und im Frühmittelalter*, § 17, RGA 6, s. 305–309.
- Cosme P., 2011, *Les Bataves au centre et à la périphérie de l'Empire. Quelques hypothèses sur les origines de la révolte de 69–70*, [w:] *Frontiers in the Roman world*, s. 305–320.
- Curta F., (ed.), 2005a, *Borders, barriers and ethnogenesis frontiers in Late antiquity and the Middle Ages*, Turnhout.
- Idem, 2005b, *Introduction*, [w:] *Borders, barriers and ethnogenesis frontiers in Late antiquity and the Middle Ages*, ed. F. Curta, Turnhout, s. 1–9.
- Idem, 2011, *Linear frontiers in the 9th century: Bulgaria and Wessex*, "Quaestiones Mediaevi Novae" 16, s. 15–32.
- Čilinská Z., 1983, *The development of the Slavs North of the Danube during the Avar empire and their social-culture contribution to Great Moravia*, „Slovenská Archeologia” 31(2), s. 237–276.
- Dargae T., 2005, *Ethnic and territorial boundaries in Late Antique and early medieval Persia (third to tenth century)*, [w:] *Border, barriers and ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the middle ages*, ed. F. Curta, Turnhout, s. 123–138.
- Davis R.H.C., 1982, *Alfred and Gunthram's frontier*, "English Historical Review" 97(385), s. 803–810.
- DeAtley S.P., Findlow F.J., (ed.), 1984, *Exploring the limits: frontiers and boundaries in prehistory*, Oxford.
- Decker M., 2007, *Frontier settlement and economy in the Byzantine East*, "Dumbarton Oaks Papers" 61, s. 217–267.
- Deér J. 1967, *Karl der Große und der Untergang des Awarenreiches*, [w:], *Karl der Große. Lebenswerk und Nachleben. Bd. 1: Persönlichkeit und Geschichte*, Hrsg. H. Beumann, Dusseldorf, s. 719–791.
- Dobat A.S., 2008, *Danevirke revisited: an investigation into military and socio-political organization in South Scandinavia (c ad 700 to 1100)*, "Medieval Archaeology" 52, s. 27–67.
- Donnan H., Wilson T.M., (ed.), 1994, *Border approaches: anthropological perspectives on frontiers*, Lanham.
- Dralle L., 1978, *Wilzen, Sachsen und Franken um das Jahr 800*, [w:] *Aspekte der Nationalbildung im Mittelalter*, Hrsg. H. Beumann, W. Schröder, (Nationes Bd 1), Sigmaringen, s. 205–228.
- Idem, 1981 *Slaven an Havel und Spree. Studien zur Geschichte des havellisch-wilzischen Fürstentums (6. bis 10. Jh.)*, (Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessens. Reihe 1. Geissener Abhandlungen zur Argar- und Wirtschaftsforschung des Europäischen Ostens, Bd 108), Berlin.
- Dulnicz M., 1994, *Datowanie absolutne i względne wybranych stanowisk wczesnośredniowiecznych Słowiańszczyzny Zachodniej*, „Światowid” 39, s. 14–31.
- Idem, 1999, *Uwagi o początkach ośrodków handlowych na południowym brzegu Bałtyku w VIII–IX w.*, [w:] *Centrum i zaplecza we wczesnośredniowiecznej Europie środkowej*, red. S. Możdziej, (Spotkania Bytomskie 3), Wrocław, s. 97–100.

- Idem, 2001, *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-zachodniej. Studium archeologiczne*, Warszawa.
- Dümmler E., 1887, *Geschichte des Ostfränkischen Reiches*, Bd 1, Leipzig.
- Dzino D., 2010, *Becoming Slav, becoming Croat. Identity transformations in post-Roman and early medieval Dalmatia*, (East Central and Eastern Europe in the middle ages, 450–1450, vol. 12), Leiden–Boston.
- Ebling H., Jarnut J., Kampers G., 1980, *Nomen et gentes*, „Francia” 8, s. 687–745.
- Eder K., 2006, *Europe’s borders: the narrative construction of the boundaries of Europe*, „European Journal of Social Theory” 9, s. 255–271.
- Eggers M., 1995, *Das „Grossmährische Reich“ Realität oder Fiktion? Eine neu interpretation des Quellen zur Geschichte des mittleren Donaurames im 9. Jahrhundert*, (Monographien zur Geschichte des Mittelalters Bd 40), Stuttgart.
- Elton H., 2002, *Defence in fifth-century Gaul*, [w:] *Fifth-century Gaul. A crisis of identity?*, ed. J. Drinkwater, H. Elton, Cambridge, s. 167–176.
- Idem, 2013, *Imperial campaigns between Diocletian and Honorius, A.D. 284–423: the Rhine frontier and the western provinces*, [w:] *War and Warfare in Late Antiquity: Current Perspectives*, eds. A. Sarantis, N. Christie, (Late Antique Archaeology 8.1–8.2), Leiden, s. 655–681.
- Ernst F., 1976, *Die Nordwestsalven und das fränkische Reich. Beobachtungen zur Geschichte ihrer Nachbarschaft und zur Elbe als nordöstlicher Reichsgrenze bis die Zeit Karls der Großen*, (Osteuropastudien des Landes Hessen. Reihe 1, Gießener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Osten, Bd 74), Berlin, s. 58–70.
- Ettel P., 2013, *Frankish and Slavic Fortifications in Germany, from the Seventh to the Eleventh Centuries*, [w:] *Landscapes of defence in early medieval Europe*, ed. J. Baker, S. Brookes, A. Reynolds (Studies in the early Middle Ages vol. 28), Turnhout, s. 261–302.
- Ewig E., 1976, *Beobachtungen zur politisch-geographischen Terminologie des fränkischen Großreiches und Teilreiche des 9. Jahrhunderts*, [w:] idem, *Spätantikes und fränkisches Gallien 1*, (Beihefte zur Francia 3.1), München, s. 323–361.
- Idem, 2001, *Die Merowinger und das Frankenreich*, Stuttgart.
- Falkowski W., 2011, *Wielki król. Ideologiczne podstawy władzy Karola Wielkiego*, Warszawa.
- Fisher G., 2011, *Between empires. Arabs, Romans and Sasanians in Late Antiquity*, Oxford.
- Font M., 2006, *Mitteleuropa – Osteuropa – Ostmitteleuropa? Bemerkungen zur Entstehung einer europäischen Region im Frühmittelalter*, „Jahrbuch für europäische Geschichte” 7, s. 101–125.
- Eadem, 2016, *The emergence of East Central Europe and approaches to internal differentiation*, [w:] Eadem, *Medieval East Central Europe in a comparative perspective. From frontier zones to lands in focus*, ed. G. Jaritz, K. Szende, New York, s. 24–36.
- Freeman P., Kennedy D., (eds.), 1986, *The defence of the Roman and Byzantine east. Proceeded of a colloquium held at the University of Sheffield in April 1986*, (BAR, International series, 297), Oxford.
- Friedmann B., 1986, *Untersuchungen zur Geschichte des abodritischen Fürstentums bis zum Ende des 10. Jahrhunderts*, Berlin.
- Fritze W.H., 1952, *Die datierung des Geographus Bavarius und die Stammesverfassung der Abodriten*, „Zeitschrift für Slawische Philologie” 21(2), s. 324–342.

- Gabriel I., 1986, „*Imitatio imperii*”. *Am slawischen Fürstenhof zu Starigard/Oldenburg (Holstein). Zur Bedeutung karolingischer königspalzen für aufstieg einer „civitas magna Slavorum*”, „Archäologisches Korrespondenzblatt” 16, s. 357–367.
- Idem, 1998, *Hof- und Sakralkultur sowie Gebrachs- und handelsgut im Spiegel der kleinfunde von Starigard/Oldenburg*, „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission” 69, s. 103–291.
- Idem, 2000, *Starigrad-Oldenburg*, [w:] *Europas Mitte um 1000*, s. 658–661.
- Ganshof F.L., 1970, *Frankish institutions under Charlemagne*, New York.
- Idem, 1971, *The imperial coronation of Charlemagne*, [w:] idem, *The Carolingians and the Frankish monarchy. Studies in Carolingian history*, London, s. 41–54.
- Garipzanov I.H., 2008, *Frontier identities. Carolingian frontier and gens Danorum*, [w:] *Franks, Northmen and Slavs. Identities and state formation in early medieval Europe*, ed. I.H. Garipzanov, P.J. Geary, P. Urbańczyk, (Cursor Mundi, vol. 5), Turnhout, s. 114–142.
- Garrison M., 1998, *Letters to a King and Biblical exempla: the examples of Cathuulf and Klemens Peregrinus*, EME 7(3), s. 305–328.
- Gensen R., 1975, *Christenberg. Burgwall und Amöneburg Becken in der Merowinger- und karolingerzeit*, *Nationes 2* (Althesen im Frankenreich), Hrsg. W. Schlesinger, Sigmaringen, s. 121–172.
- Giesler J., 1980, *Zur Archäologie des Ostalpenraumes von 8. bis 11. Jahrhundert*, „Archäologisches Korrespondenzblatt” 10, s. 95–98.
- Giesler U., 1974, *Datierung und Herleitung der Vogelformige Riemenzungen. Ein Beitrag zur Archäologie des fruhen Karolingerzeit*, [w:] *Studien zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie (Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag)*, Vol. 2, Hrsg. G. Kossak, G. Ulbert, München, s. 521–543.
- Goetz H.-W., 2001, *Concepts of realm and frontiers from the antiquity to the early Middle Ages: some preliminary remarks*, [w:] *Transformations of frontiers. From Late Antiquity to the Carolingians*, ed. W. Pohl, I. Wood, H. Reimitz, (Transformation of the Roman World, vol. 10), Leiden-Boston-Köln, s. 73–82.
- Golden P.B., 1987–1991, *Nomads and their sedentary neighbours in pre-Cingisid Eurasia*, „Archivum Euroasiae Medii Aevi” 7, s. 41–81.
- Goldstein I., 1996, *Byzantine presence on the Eastern Adriatic Coast 6th – 12th Century*, „Byzantinoslavica” 57, s. 257–64.
- Graham M.W., 2006, *News and frontier consciousness in the Late Roman Empire*, Ann Arbor.
- Greve K., Koch R., 1995 *Fossa Carolina*, RGA 9, s. 359–362.
- Halecki O., 1950, *The limits and divisions of european history*, London, New York [przekład polski: *Historia Europy – jej granice i podziały*, (Biblioteka Europy środkowo-wschodniej, t. 1), Lublin 1994].
- Halsall G., 2010, *Archaeology and the late Roman frontier in Northern Gaul: the so-called Föderatengräber reconsidered*, [w:] idem, *Cemeteries and society in Merovingian Gaul. Selected studies in history and archaeology, 1992–2009*, (Brill’s Series on the Early Middle Ages, vol. 18), Leiden-Boston, s. 107–130.
- Hane R.V., Mack Faraghe J., 2007, *Frontiers. A short history of the American West*, New Haven, London.
- Hardt M., 2000, *Linen und Säume, Zonen und Räume an der Ostgrenze des Reiches im frühen und hohen Mittelalter*, [w:] *Grenze und Differenz im frühen Mittelalter*, Hrsg. W. Pohl, H. Reimitz,

- ÖAW, Ph-hist. Klasse, Denkschriften, Bd 287 (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters, Bd 1), Wien, s. 39–56.
- Idem, 2001a, *Hesse, Elbe, Saale and the frontiers of the Carolingian empire*, [w:] W. Pohl, I. Wood, H. Reimitz, (ed.), 2001, s. 219–232.
- Idem, 2001b, *Mark*, RGA 19, s. 282–284.
- Idem, 2002, *Ödland und Ödmark*, RGA 21, s. 582.
- Idem, 2005, *The Limes Saxoniae as part of the eastern borderlands of the Frankish and Ottonian-Salian empire*, [w:] *Borders, barriers and ethnogenesis frontiers in Late antiquity and the Middle Ages*, ed. F. Curta, Turnhout, s. 35–48.
- Hauck K., 1986, *Karl als neuer Konstantin 777. Die archäologischen entdeckungen in Paderborn in historischer sicht*, „Frühmittelalterliche Studien” 20, s. 513–540.
- Heather P., 1997a, *Foedera and foederati of the fourth century*, [w:] *Kingdoms of the empire: The integration of barbarians in late antiquity*, ed. W. Pohl, Leiden, s. 57–74.
- Idem, 1997b, *Frankish imperialism and Slavic society*, [w:] *Origins of Central Europe*, ed. P. Urbańczyk, Warsaw, s. 171–190.
- Idem, 2001, *The late Roman art of client management: imperial defence in the fourth century West*, [w:] *The transformation of frontiers from late antiquity to the Carolingians*, (Transformation of the Roman world, vol. 10), ed. W. Pohl, I. Wood, H. Reimitz, Leiden-Boston-Köln, s. 15–68.
- Hellman M., 1967, *Karl und die slawische Welt zwischen Ostsee und Böhmenwald*, [w:] *Karl der Große. Lebenswerk und Nachleben. Bd. 1: Persönlichkeit und Geschichte*, Hrsg. H. Beumann, Düsseldorf, s. 708–718.
- Henning J., 2005, *Civilization versus Barbarians? Fortification techniques and politics in Carolingian and Ottonian borderlands*, [w:] *Borders, barriers and ethnogenesis frontiers in Late antiquity and the Middle Ages*, ed. F. Curta, Turnhout, s. 23–34.
- Heußner K-U., Westphal T., 1998, *Dendrochronologische Untersuchungen am Holzfunden aus frühmittelalterlichen Burgwällen zwischen Elbe und Oder*, [w:] *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel-und Osteuropa*, Hrsg. J. Henning, A. Ruttikay, Bonn, s. 222–234.
- Higham N., 2006, *Northumbria's southern frontier. A review*, EME 14(4), s. 391–418.
- Hilali A., 2011, *Recherche sur les frontières de l'afrique romaine: espaces mobiles et représentations*, [w:] *Frontiers in the Roman world*, s. 97–111.
- Hill D., 2000, *Offas dyke: pattern out purpose*, „Antiquity” 80, s. 195–206.
- Hinz H., 2003, *Danewerk*, LdMA 3, Sp. 534–535.
- Jahn J., 1991, *Ducatus Baiuvariorum. Das bairische Herzogtum der Agilolfinger*, (Monographien zur Geschichte des Mittelalters Bd 35), Stuttgart.
- Janczek A., 2011, *Frontiers and borderlands in medieval Europe. Introductory remarks*, „Quaestiones Medii Aevi Novae” 16, s. 5–14.
- Jankuhn H., 1965, *Karl der Große und der Norden*, [w:] *Karl der Große. Lebenswerk und Nachleben, Bd 1*, Hrsg. W. Braunsfels, Düsseldorf, s. 699–707.
- Jöns H., 2000, *Neue Untersuchungen auf dem frühgeschichtlichen Handelsplatz von Groß Strömkendorf bei Wismar*, „Archaeologica Baltica” 4, s. 109–134.
- Juricek J.T., 1966, *American usage of the word “frontier” from colonial times to Frederick Jackson Turner*, “Proceedings of the American Philosophical Society” 110 (1), s. 10–34.

- Kagan K., 2006, *Redefining Roman grand strategy*, "Journal of Military History" 70, s. 333–362.
- Kahl H.-D. 2002, *Der Staat der Karantanen. Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum (7.–9. Jh.)*, (Razprave Slovenska Akademija in Umetnosti. Razred za zgodovinske in družbene vede, 39), Ljubljana.
- Kehne P., 1999, *Grenze. Historisches*, RGA 13, s. 10–15.
- Kempke T., 1998, *Archäologische Beiträge zur Grenze zwischen Sachsen und Slawen im 8.–9. Jahrhundert*, [w:] *Studien zur Archäologie des Ostseeraumes. Von der Eisenzeit zum Mittelalter. Festschrift für M. Müller-Wille*, Hrsg. A. Wesse, Neumünster, s. 373–382.
- Kennedy D.L., 1991, *Grand strategy in war and peace*, Yale.
- Idem, 2004, *The Roman army in Jordan*, London.
- Kennedy D.L., Riley D.N., 1990, *Rome's desert frontier from the air*, London.
- Khazakov A., 1985, *Nomads and the outside world*, Cambridge.
- Kolmer L., 1980, *Zur Kommendation und Absetzug Tassilos III*, „Zeitschrift für Bayerischen Landesgeschichte” 43, s. 290–327.
- Konrad M., 1999, *Research on the Roman and Byzantine frontier in North Syria*, "Journal of Roman Studies" 12, s. 392–410.
- Labuda G., 1975, *Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny zachodniej*, t. 3, Poznań.
- Idem, 2000, *Der "Akt von Gnesen" von Jahre 1000. Bericht über die Forschungsvorhaben und Forschungsergebnisse*, „Quaestiones Mediae Aevi Novae” 5, s. 145–188.
- Laszlo G., 1978, *Blatnica*, RGA 3, s. 62–63.
- Laurie E., 1966, *A society organised for war: medieval Spain*, „Past and Present” 35, s. 54–76.
- Leciejewicz L., 1968, *Miasta Słowian północno-połabskich*, Warszawa.
- Idem, 1978, *Limes karoliński – rubież dwóch stref kulturowych*, „Slavia Antiqua” 25, s. 49–61.
- Idem, 1981, *Główne problemy dziejów obodrzyckich*, [w:] *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską*, pod red. J. Strzelczyka (UAM, Seria Historia nr 95), Poznań, s. 167–182.
- Leithold E., Zielhofer Ch., Berg-Hobohm S., Schnabl K., Kopecky-Hermanns B., Bussmann J., Härtling J.W., Reicherter K., Unger K., 2012, *Fossa Carolina. The first attempt to bridge the Central European watershed. A review, new findings and geoarchaeological challenges*, „Geoarchaeology” 27, s. 88–104.
- Leśny J., 1981, *Domniemane przedłużenie Limesu Saskiego w zachodnim Wendlandzie*, [w:] *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską*, pod red. J. Strzelczyka (UAM, Seria Historia nr 95), Poznań, s. 245–254.
- Lewis A., 1958, *The Closing of the Mediaeval Frontier 1250–1350*, „Speculum” 33(4), s. 475–483.
- Lewis A.R., 1976, *The Duken in the Regnum Francorum A.D. 550–751*, „Speculum” 51, s. 381–410.
- Lewis K.E., 1984, *The American frontier. An archaeological study of settlement pattern and process*, Ontario Fl.
- Liebeschuetz J.H.W.G., 2015, *Arab tribesmen and desert frontiers in late antiquity*, „Journal of Late Antiquity” 8(1), s. 62–96.
- Lightfoot K.G., Martinez A., 1995, *Frontiers and boundaries in archaeological perspective*, „Annual Reviews of Anthropology” 24, s. 471–492.

- Lorge P., 2008, *The great ditch of China and the Song-Liao border*, [w:] *Battlefronts real and imagined. War, border and identity in the Chinese middle period*, ed. D.J. Wyatt, Houndmills, New York, s. 59–74.
- Lozovsky N., 1996, *Carolingian geographical tradition: was it geography?*, EME 5(1), s. 25–43.
- Eadem, 2006, *Roman geography and ethnography in the Carolingian Empire*, „Speculum” 81, s. 325–364.
- Luttwack E., 1976, *The Great Strategy of the Roman empire from the first century A.D. to the third*, Baltimore.
- Lübke Ch., 2003, *Reric*, LdMA 7, München, Sp. 748–749.
- Idem, 2004, *Das östliche Europa. Die Deutschen und das europäische Mittelalter*, München.
- Łosiński W., 1995, *W sprawie genezy osiedli wczesnomiejskich u Słowian nadbałtyckich*, „Slavia Antiqua” 35, s. 101–127.
- Łowmiański H., 1954–1955, *O pochodzeniu Geografa Bawarskiego*, „Roczniki Historyczne” 20, s. 9–58.
- Idem, 1970, *Początki Polski*, t. 4, Warszawa.
- Idem, 1973, *Początki Polski*, t. 5, Warszawa.
- Mayer-Harting H., 1996, *Charlemagne, the Saxons and the imperial coronation of 800*, „English Historical Review” 96 (4), s. 1113–1133.
- McCormick M., 2008, *Western approaches (700–900)*, [w:] *The Cambridge History of the Byzantine Empire, c. 500–1492*, ed. J. Shepard, Cambridge, s. 395–432.
- McKitterick R., 2000, *Political ideology in Carolingian historiography*, [w:] *The uses of the past in the early middle ages*, ed. Y. Hen, M. Innes, Cambridge, s. 162–174.
- Mitterauer M., 1960, *Slawischer und bayerischer Adel am Ausgang der Karolingerzeit*, „Carinthia I” 150, s. 693–726.
- Idem, 1963, *Karolingische Markgrafen im Südosten. Fränkische Reichsaristokratie und bayerischer Stammesadel im österreichischen Raum* (AOG 123), Wien.
- Myśliński K., 1981, *Zagadnienie roli ziem nad Hawelą i Sprewą jako politycznego ośrodka plemion wieleckich w okresie VIII–IX wieku*, [w:] *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską*, pod red. J. Strzelczyka (UAM, Seria Historia nr 95), Poznań, s. 133–153.
- Nappo D., Zerbini A., 2011, *On the fringe. Trade and taxation in the Egyptian eastern desert*, [w:] *Frontiers in the Roman world*, s. 61–77.
- Newmann D., 2006, *Borders and bordering. Towards an interdisciplinary dialogue*, „English Journal of Social Theory” 9(2), s. 171–186.
- Noble T.F.X., 1990, *Louis the Pious and the frontiers of the Frankish realm*, [w:] *Charlemagne’s heir. New perspectives on the reign of Louis the Pious*, ed. P. Godman, R. Collins, Oxford, s. 333–347.
- Nobles G.H., 1997, *American frontiers. Cultural encounters and continental conquests*, Harmand-swarth.
- Parczewski M., 1986, *Blatnica*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich*, 7 cz. 2 (Suplement A-C), red. G. Labuda, A. Gąsiorowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 482.
- Parker S.T., 1986, *Romans and Saracens. A history of the Arabian frontier*, Winona Lake.
- Pataura S., 1997, *Une nouvelle considération de la politique de Justinien envers le peuples du Danube*, „Byzantinoslavica” 58, s. 78–86.

- Périn P., Kazanski M., 2011, *Identity and ethnicity during the era of migrations barbarian kingdoms in the light of archaeology in Gaul*, [w:] *Romans, barbarians and the transformation of the Roman world. Cultural interaction and the creation of identity in late antiquity*, eds. R.W. Mathisen, D. Shanzer, Farnham, s. 299–329.
- Petkov K., 2008, *Voices of medieval Bulgaria, seventh-fifteenth centuries. The records of a bygone culture*, (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, vol. 5), Leiden, Boston.
- Pirchegger H. 1912, *Karantanien und Unterpannonien zur Karolingerzeit*, *MIÖG* 33, s. 272–319.
- Pohl W., 2000, *Soziale grenzen und Spielräume der Macht*, [w:] *Grenze und Differenz*, Hrsg. W. Pohl, H. Reimitz, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Ph.-Hist. Klasse, Denkschriften Bd 287, Wien.
- Idem, 2001, *Frontiers in Lombard Italy. The laws of Rachtis and Aistulf*, [w:] *The transformation of frontiers*, ed. W. Pohl, I. Wood, H. Reimitz, (Transformation of the Roman World, vol. 10), Leiden–Boston–Köln, s. 117–141.
- Idem, 2002, *Die Awaren. Ein Steppenvölk in Mitteleuropa, 567–822*, München.
- Idem, 2005a, *Die Völkerwanderung. Eroberung und integration*, Stuttgart.
- Idem, 2005b, *Frontiers and ethnic identities: some final considerations*, [w:] *Borders, barriers and ethnogenesis frontiers in Late antiquity and the Middle Ages*, ed. F. Curta, Turnhout, s. 255–265.
- Pohl W., Reimitz H., (Hrsg.), 2000, *Grenze und Differenz*, ÖAdW. Ph.-Hist. Klasse, Denkschriften Bd. 287, Wien.
- Pohl W., Wood I, Reimitz H., (eds.), 2001, *The transformation of frontiers*, (Transformation of the Roman World, vol. 10), Leiden–Boston–Köln.
- Polek K., 2016, *Chrystianizacja Moraw i Słowacji w okresie przedcyrilometodiańskim*, [w:] *Chrystianizacja 'Młodszej Europy'*, red. J. Dobosz, J. Strzelczyk, M. Matla, (UAM seria Historia nr 228), Poznań, s. 55–84.
- Poulik J., 1963, *Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích*, (Monumenta Archaeologica 9), Praha.
- Idem, 1973, *Die Kontakte Altmährens mit dem karolingischen Reich*, [w:] *Berichte über II. International Kongreß für Slawische Archäologie*, Bd 2, Hrsg. J, Herrmann, K.H. Otto, Berlin, s. 135–142.
- Idem, 1975, *Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských*, Praha.
- Profantová N., 2011, *Karolinské imperty a jejich napodobování v Čechách, případně na Moravě (konec 8.–10. století)*, [w:] *Karolínska kultúra a Slovensko. Štúdie*, ed. J. Bartík, "Zborník Slovenského Národného Múzea. Archeológia" Supplementum 4, Bratislava, s. 71–104.
- Randsborg K., 1980, *The Viking age in Denmark, The formation of a state*, London.
- Idem, 1990a, *Between classical antiquity and the middle age. New evidence of economic change*, "Antiquity" 64, s. 122–127.
- Idem, 1990b, *Beyond the Roman empire. Archaeological discovers in Gudme on Funen, Denmark*, "Oxford Journal of Archaeology" 9(3), s. 355–366.
- Reindel K., 1966, *Bayern in Karolingerreich*, [w:] *Karl der Große. Lebenswerk und Nachleben*, Bd 1, Hrsg. H. Beumann, Düsseldorf, s. 220–246.
- Idem, 1981, *Politische Geschichte Bayern im Karolingerreich*, [w:] *Handbuch der bayerischen Geschichte. Band 1: Das Alte Bayern das Stammesherzogtum bis zum Ausgang des 12. Jahrhunderts*, Hrsg. M. Spindler, München, s. 249–271.

- Reimitz H., 2000, *Grenzen und Grenzüberschreitungen im karolingischen Mitteleuropa*, [w:] *Grenze und Differenz*, Hrsg. W. Pohl, H. Reimitz, ÖAdW. Ph.-Hist. Klasse, Denkschriften Bd 287, Wien, s. 105–166.
- Idem, 2001, *Conversion and control: the establishment of liturgical frontiers in Carolingian Pannonia*, [w:] *The transformation of frontiers*, ed. I. Wood, W. Pohl, H. Reimitz, (Transformation of the Roman World, vol. 10), Leiden-Boston-Köln, s. 189–207.
- Reuter T., 1985, *Plunder and tribute in the Carolingian empire*, “Transactions of the Royal Historical Society” 5th series, 35, s. 75–94.
- Idem, 1990, *The end of Carolingian military expansion*, [w:] *Charlemagne’s Heirs*, ed. P. Godman, R. Collins, Oxford, s. 391–405.
- Robak Z., 2017, *The origins and the collapse of the Blatnica-Mikulčice paradigm*, “Slovenská Archeológia” 65 (1), s. 99–162.
- Ross J.B., 1945, *Two neglected paladins of Charlemagne: Erich of Friuli and Gerold of Bavaria*, “Speculum” 20, s. 212–35.
- Roymans N., 2004, *Ethnic identity and imperial power. The Batavians in the early Roman Empire*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies, vol. 10), Amsterdam, s. 235–260.
- Sarantis A., 2013, *Military encounters and diplomatic affairs in the North Balkans during the reigns of Anastasius and Justinian*, [w:] *War and Warfare in Late Antiquity. Current Perspectives*, ed. A. Sarantis, N. Christie (Late Antique Archaeology, vol. 8.1–8.2), Leiden, s. 759–808.
- Schellmayer E., Becker M., 2001, *Limes*, RGA 18, s. 403–442.
- Schlesinger W., 1976, *Early medieval fortifications in Hesse. A General historical report*, “World Archaeology” 7 (3), s. 243–260.
- Schmidinger H., 2003, *Erich*, LdMA 3, Sp. 2144–2145.
- Schömer G., 2011, *Rom jenseits der Grenze. Klientelkönigreiche und der Impact of Empire* [w:] *Frontiers in the Roman world*, s. 113–131.
- Schutz A., 2004, *The Carolingians in Central Europe their history, arts and architecture. A cultural history of Central Europe, 750–900*, (Cultures, Beliefs and Traditions Medieval and Modern Peoples, vol. 18), Leiden-Boston.
- Shepard J., 2002, *Slavs and Bulgars*, NCMH 2, s. 228–248.
- Skovgaard-Petersen I., 2003, *The making of the Danish kingdom*, [w:] *The Cambridge history of Scandinavia, vol. 1: Prehistory to 1520*, ed. K. Helle, Cambridge, s. 168–183.
- Smith J., 2002, *Fines imperii: the marches*, NCMH 2, s. 169–189.
- Sommer P., Třeštk D., Žemlička J., (eds.), 2007, *Bohemia and Moravia*, [w:] *Christianization and the rise of Christian monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus’ c. 900–1200*, ed. N. Berend, Cambridge, s. 214–262.
- Squatriti P., 2005, *Moving earth and making difference: dikes and frontiers in early medieval Bulgaria*, [w:] *Borders, barriers and ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*, ed. F. Curta, (Studies in the early middle ages, vol. 12), Turnhout, s. 59–90.
- Standen N., 1999, *(Re)Constructing the frontiers of tenth-century North China*, [w:] *Frontiers in question. Eurasian borderlands, 700–1700*, ed. D. Power, N. Standen, London, New York, s. 55–79.
- Steiner M., 1995, *From frontier to region. Frederick Jackson Turner and the new western history*, “Pacific Historical Review” 64(4), s. 479–501.

- Stephenson P., 2000, *Byzantinen's frontier, a political study of the Northern Balkans, 900–1204*, Cambridge.
- Steuer H., 1999, *Grenze. Archäologisches*, RGA 13, s. 5–10.
- Störmer W., 2003, *Gerold I*, LdMA 4, Sp. 1350–1351.
- Strzelczyk J., 1976, *Słowianie i Germanie w Niemczech środkowych we wczesnym średniowieczu*, Poznań.
- Idem, 1981, *Problemy badań nad zachodnią peryferią osadnictwa słowiańskiego w Niemczech*, [w:] *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską*, pod red. J. Strzelczyka, (UAM seria Historia nr 95), Poznań, s. 183–199.
- Swoboda W., 1970, *Ratbod*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. 4, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 473.
- Szücs J., 1983, *The three historical regions of Europe. An outline*, „Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae” 29 s. 131–84.
- Idem, 1995, *Trzy Europy*, (Biblioteka Europy środkowo-wschodniej, t. 2), Lublin.
- Štih P., 2000, *Die ostgrenze Italiens im Frühmittelalter*, [w:] *Grenze und differenz im frühen Mittelalter*, hrgs. W. Pohl, H. Reimitz, (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters, Bd 1), ÖAW, Denkschriften, Bd 287, Wien, s. 19–37.
- Idem, 2010, *The middle ages between the eastern Alps and the Northern Adriatic. Select papers on Slovene historiography and medieval history*, (East Central and Eastern Europe in the middle ages, 450–1450, vol. 11), Leiden–Boston.
- Thiedmann A., 2001/2002, *Neue Forschungen zum Christenburg bei Münchhausen*, „Hessen Archäologie”, s. 126–128.
- Thurson T.L., 2002, *Landscapes of power, landscapes of conflict. State formation in the South Scandinavian Iron*, New York, Boston, Dordrecht, London, Moscow.
- Tiefenbach H., 1999, *Grenze. Sprachliches*, RGA 13, s. 3–5.
- Trěštk D., 2009, *Powstanie Wielkich Moraw. Morawianie, Czesi i Europa Środkowa w latach 791–871*, przekład E.H. Kaczmarska, Warszawa.
- Turner F.J., 1920, *The Frontier in American History*, New York.
- Tyrrell I., 2011, *Historical writing in the United States*, [w:] *The Oxford history of historical writing, vol. 5: Historical writing since 1945*, ed. A. Schneider, D. Woolf, Oxford, s. 473–495.
- Ungermaň Š., *Tzv. blatnicko-mikulčický horizont a jeho vliv na chronologii raného středověku*, [w:] *Karolínska kultúra a Slovensko. Štúdie*, (Zborník Slovenského Národného Múzea. Archeológia. Supplementum 4), Bratislava, s. 135–151.
- Van Dommelen P., 2014, *Moving on. Archaeological perspectives on mobility and migration*, “World Archaeology” 46(4), s. 477–483.
- Visy Z., 2002, *Similarities and differences in the Late Roman defense system on the European and Eastern frontiers*, [w:] *Limes XVIII: Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies, held in Amman, Jordan (September 2000)*, ed. B. Freeman, B. Bennek, Z.T. Fiema and B. Hoffmann, (BAR International Series 1084), Oxford, s. 71–75.
- Wachowski K., 1986/1987, *Merowingische und karolingische Sporen auf dem Kontinent*, „Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters” 14/15, s. 49–79.
- Idem, 1989, *Problematyka blatnicka-próba systematyzacji pojęć*, „Przegląd Archeologiczny” 36, s. 209–220.

- Idem, 1991, *Oddziaływania zachodnie na wytwórczość ostróg haczykowatych u Słowian*, „Przełęcz Archeologiczny” 38, s. 85–107.
- Idem, 1992, *Kultura karolińska a Słowiańszczyzna Zachodnia*, Wrocław.
- Walter H., 1985, *Die Ausbreitung der slawischen Besiedlung westlich von Elbe/Saale und Böhmenwald*, [w:] *Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. bis 12. Jahrhundert*, Hrsg. J. Herrmann, Berlin, s. 36–44.
- Wand N., 1975, „*Oppidum Buraburg*” – *der Beitrag der Büraburg bei Fritzlar zur frühen Stadt östlich des Rheins*, [w:] *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter*, Bd. 1, Hrsg. H. Jankuhn, W. Schlesinger, H. Steuer, Göttingen, s. 163–201.
- Idem, 1997, *Die fränkische expansion in Nordhessen*, [w:] *Die Franken. Wegbereiter Europas 5.–8. Jahrhundert n. Chr. Vor 1500 Jahren*. König Chlodwig und seine Erben. Katalog-Handbuch in zwei Teilen, Bd 1, Hrsg.
- Idem, 1998, *Die Büraburg bei Fritzlar-eine fränkische Reichsburg mit Bischofssitz in Hessen*, [w:] *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, Hrsg. J. Henning, A. Ruttaky, Bonn, s. 175–188.
- Wasilewski T., 1972, *Bizancjum a Słowianie w IX wieku. Studia z dziejów stosunków politycznych i kulturalnych*, (Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego, 57), Warszawa.
- Werner J., 1961a, *Fernhandel und Naturalwirtschaft im östlichen Merowingerreich nach archäologischen und numismatischen Zeugnissen*, “Bericht der Römisch-Germanischen Kommission” 42, s. 307–346.
- Westphalen Th., 2000, *Deutsche und Slawen in Sachsen und Sachsen-Anhalt*, [w:] *Europas mitte um 1000*, s. 732–733.
- Whately C., 2013, *El-Lejjūn: logistics and localisation on Rome’s eastern frontier in the 6th c. A.D.*, [w:] *War and Warfare in Late Antiquity. Current Perspectives*, (Late Antique Archaeology 8.1–8.2), Leiden, s. 893–924.
- Wheeler L.E., 2007, *The army and the limes in the East*, [w:] *A companion to the Roman army*, ed. P. Erdkamp, Oxford, s. 235–266.
- Whittaker C.R., 1994, *Frontiers of Roman Empire. A social and economic survey*, Baltimore.
- Idem, 2004, *Rome and its frontiers. The dynamics of empire*, London–New York.
- Wilkes J., 2013, *The archaeology of war. Homeland security in the South-West Balkans (3th–6th c. A.D.)*, [w:] *War and Warfare in Late Antiquity. Current Perspectives*, (Late Antique Archaeology 8.1–8.2), Leiden, s. 735–757.
- Willroth K.-H., 2000, *Das Hannoversche Wendland um 1000*, [w:] *Europas mitte um 1000*, s. 723–726.
- Wilson T.M., Donnan H., (eds.), 2012, *Borders and border studies*, [w:] *A companion to border studies*, ed. T.M. Wilson, H. Donnan, Malden, Oxford, s. 1–25.
- Wolfram H., 1973, *Intitulatio II. Latenische Herrscher und Fürstentitel im neunten and zehnten Jahrhundert*, (MIÖG, Erg. 124), Wien.
- Idem, 1979, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weissbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*, Wien-Köln-Graz.
- Idem, 1988, *Tassilo III und Karl der Große. Das Ende der Agilolfinger*, [w:] *Die Bajuwaren. Von Severin bis Tassilo 480–788*, Hrsg. H. Dannheimer, H. Dopsch, Rosenheim, s. 160–166.
- Idem, 1995a, *Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung*, (Österreichische Geschichte, 378–907), Wien.

- Idem, 1995b, *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die quellen ihrer Zeit*, (MIÖG, Erg. 31), Wien–München.
- Idem, 2001, *The creation of the Carolingian frontier system c. 800*, [w:] *Transformations of frontiers. From Late Antiquity to the Carolingians*, ed. W. Pohl, I. Wood, H. Reimitz, (Transformation of the Roman World, vol. 10), Leiden–Boston–Köln, s. 233–245.
- Wood I., 1997, *The Merovingian Kingdom*, London.
- Idem, 2001, *Missionaries and the Christian frontiers*, [w:] *Transformations of frontiers. From Late Antiquity to the Carolingians*, ed. W. Pohl, I. Wood, H. Reimitz, (Transformation of the Roman World, vol. 10), Leiden–Boston–Köln, s. 209–218.
- Zöllner E., 1953, *Ein Markgraf des karolingischen Südosten im französischen Epos*, „Carinthia I” 143, s. 794–804.